

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

પરબ

સમાનો મન્ત્ર: । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

તંત્રી : યોગેશ જોષી

નવેમ્બર : ૨૦૨૦
વર્ષ : ૧૫, અંક : ૫

લૂઈસ ગ્લુક

(જ. ૨૨ એપ્રિલ ૧૯૪૩, ન્યુ યોર્ક સિટી, અમેરિકા)
સાહિત્ય માટે નોબેલ પારિતોષિક, ૨૦૨૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

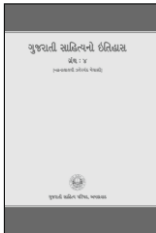
(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાકું પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪

પ્રથમ આવૃત્તિ સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂઠું પૃ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

परબ

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १५

नवेम्बर : 2020

अंक : ५

परामर्शनसमिति

सितांशु यशश्चन्द्र
प्रमुख

कीर्तिदा शाह
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

भेदाणी ज्ञानपीठ ♦ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७ • Email : gspamd123@gmail.com

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરપીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

Parishad Email : gspamd123@gmail.com

E-mail : parabgsp@gmail.com vruttparabgsp2018@gmail.com

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭
www.gujaratisahityaparishad.com

પરબ

ISSN : 0250-9747

છૂટક કિં. ₹ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : કીર્તિદા શાહ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

અ નુ ક મ

- પ્રમુખીય :** દ્વિદલ પર્ણ, સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર 6
- કવિતા :** ત્રણ ગઝલ, લલિત ત્રિવેદી 15 બે કાવ્યો, પ્રવીણ દરજી 16
ત્રણ ગીત, પારુલ ખખ્ખર 18 લીલો અવાજ, નરેશ સોલંકી
20 વિચાર, કુમાર ભટ્ટ 20 બે કાવ્યો, થોભણ પરમાર 21
કાગડો તો બધેય..., રાધિકા પટેલ 22
- વાર્તા :** સેનેટોરિયમ, ગિરીશ ભટ્ટ 23 નિરાંતનો એક શ્વાસ, કંદર્પ
ર. દેસાઈ 30
- નિબંધ :** ત્રણ વડલા, જયંત ડાંગોદરા 35
- અનુવાદ :** બે કાવ્યો, માર્ક સ્ટ્રેન્ડ, અનુવાદ : મૂકેશ વૈદ્ય 40 એક પાત્રની
કરુણાન્તિકા, લુઇજી પિરાન્દેલો, અનુ. કાન્તિ પટેલ 42
- આસ્વાદ :** વસ્તુનું પર્વસર્જન કાવ્ય-આકારમાં... રાધેશ્યામ શર્મા 48
- અભ્યાસ :** એક શાલીન મધુર અવાજ : માધવ રામાનુજની કવિતા,
રમણ સોની 51 ફરી એક વાર મહાભારત! (દાસી, રાજકન્યા,
અને બ્રહ્મવાદિની), અરુણા જાડેજા 58 સત્સંગથી સુવાસિત
અભિનવ કૃતિ : 'જીવણ જગમાં જાગિયા', દક્ષા વ્યાસ 68
- વિશેષ :** નોબેલ પુરસ્કારવિજેતા કવયિત્રી લૂઈસ ગ્લુક, ઊર્મિલા
ઠાકર 71
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન :** વ્યક્તિત્વની સંભાવનાઓનાં ચિત્રો, હિમાંશી શેલત 74
સંસ્કૃતિભેદને ચીંધતું નાટક 'અરણ્યા', નરેશ શુક્લ 76
- આપણી વાત :** સંકલન : પ્રહુલ્લ રાવલ 79
- અહેવાલ :** ફરી વિષાણુ સામેની વિજાણુની લડત માટે નોળવેલની મહેક,
અભિજીત વ્યાસ 86
- આ અંકના લેખકો :** 88

લેખાંક-૩

સાહિત્યની સંસ્થાઓ : ઉપનિષદો, ન કે અડ્ડાઓ; સાહિત્યકાર : પ્રશ્નાર્થ
પાસેપાસે આવેલા લેખક-વાચકો, ન કે સ્વાર્થ-ગંજેરી અડેબાજો

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને એના નવા સુકાની રૂપે એક નિસ્વાર્થ, નિર્ભય, કુશળ અને ખેવનાભર્યા સાગરખેડુ પ્રાપ્ત થયા, એનો સહુને આનંદ છે. ‘શબ્દના બંદા’ (શબ્દના જ, ન કોઈ કે કશાય અન્યના સેવક) એવા કોમલ-દંઢ પ્રકાશભાઈ શાહને ઉખ્ખાભર્યા અભિનંદન અને શુભેચ્છા. સાથે જ પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિમાં ચૂટાઈ આવેલા સર્વ સભ્યોનું ગોવર્ધનરામ અને રણજિતરામ, મહાત્મા ગાંધી, ઉમાશંકર જોશી, ‘દર્શક’, નારાયણભાઈ દેસાઈ અને નિરંજન ભગત જેવા અનેક દઢસંકલ્પ, કર્મઠ, નિસ્વાર્થ, નિર્ભય અને પ્રજાવત્સલ સંસ્કૃતિચિંતકોએ જેનું જતન કર્યું છે એવી સ્વાયત્ત સંસ્થામાં સ્વાગત.

આ અવસરની વ્યાપક અર્થવત્તા વિચારતાં મને ઉમ્બેટો એકોનો એક લેખ યાદ આવે છે. ‘ઓન સમ ફન્ક્શન્સ ઓફ લિટરેચર’ એ વિશેના એ લેખની શરૂઆત એ વિચક્ષણ સંકેતવિજ્ઞાની વિલક્ષણ રીતે કરે છે : ‘Legend has it, and if it is not true it still is a good story, that Stalin once asked how many divisions the Pope had. Subsequent events have proved to us that while divisions are indeed important in certain circumstances, they are not everything.... We are surrounded by intangible powers [that] have survived for centuries, outliving not only Stalin’s decrees but also Popes. And among these powers I would include that of the literary tradition.’ (એક કિંવદન્તી છે, જે સાચી ન હોય તોયે રસપ્રદ છે, કે સ્ટાલિને એક વાર પૂચ્છા કરી હતી કે નામદાર પોપ પાસે કેટલી લશ્કરી ટુકડીઓ છે ? એ બાદની ઘટનાઓએ સહુ માટે પુરવાર કરી આપ્યું કે લશ્કરી ટુકડીઓ અમુક સંજોગોમાં અલબત્ત મહત્વની છે પણ એઓમાં જ બધાની સમાપ્તિ થતી નથી. આપણી આસપાસ કોઈની પકડમાં ન આવે એવી શક્તિઓ છે જે સ્ટાલિનના જ નહીં, પોપના હુકમોની અવધિથીયે ઘણું વધારે લાંબું ટકી રહી શકે છે. એવી શક્તિઓમાં હું સાહિત્યિક પરંપરાની શક્તિનો સમાવેશ કરું છું.)

- નરસિંહ, નર્મદ, ગાંધી અને ઉમાશંકરની સાહિત્યિક પરંપરાને ‘દર્શક’, નારાયણ

દેસાઈ અને નિરંજન ભગતે જાતે એ મુજબ જીવીને જીવતી રાખી બતાડી છે. હવે આપણી કસોટી ચાલે છે. પાછા ન પડીએ. સ્ટાલિન ભેગો હિટલર યાદ આવે. જર્મન પાર્લામેન્ટમાં લોકશાહી ઢબે ધૂસી પછી નાત્ઝી સરમુખત્યારી લાદનાર એના પાંચમી કતારિયા અંતે પ્રજાપીડક શાસનના જાહેર હાથા બન્યા. વળી જો મુસોલીની સાથે સમાધાનીથી વર્તનાર એ સમયના પોપને યાદ કરીએ તો ટી. એસ. ઈલિયટનું ઝંઝોડતું નાટક, ‘મર્ડર ઈન ધ કેથીડ્રલ’ પણ કેમ ભુલાય ? સર્વગ્રાહી રાજ્યસત્તાને અને એમનાં પ્યાદાંઓને ક્યાંક ધાર્મિક સત્તાધીશોનું સમર્થન મળે, તો ક્યાંક એવાયે વિરલા હોય, બેકેટ કે ગુરુ ગોવિંદસિંહ કે ‘હાર સમેનાં પદો’નો આપણો પોતાનો નરસિંહ, જેને કારણે સત્તાઓએ લંડનમાં ‘કેથીડ્રલમાં મર્ડર’ કરવા સુધી નીચા પડવું પડે, અને જૂનાગઢમાં મંદિરમાં શિરચ્છેદ કરવાની તૈયારી રાતભર રાખવી પડે.

પરિષદમાં તો હમેશાં ‘ભોર થયા લગ ભજન કીધું ને સંતોષ પામ્યા સહુ’ સાહિત્યિક જન, એવી પરંપરા, રણજિતરામથી નિરંજન ભગત જેવાઓની ચોંપથી રહી છે. એમાં જોડાવા માટે સહુ કોઈનું, સત્તામંડળોમાં અને અનેક અનુબંધો અને જ્ઞાનસત્રો દ્વારા વિસ્તરેલા પરિષદનાં પ્રજામંડળોમાં હમેશ સ્વાગત, અલબત્ત ચોથી કતાર સુધી. હાથીના હોય એવા ચાવવાના અને દેખાડવાના દાંત લઈ આવનારાઓ ભારતીય સાહિત્યપરંપરાને લાંબું છેતરી શક્યા નથી. વીર નર્મદના પુસ્તક, ‘નર્મગદ્ય’ સાથે પ્રજા ઉપર વિશ્વાસ ન રાખનારી કંપની સરકારના કહ્યાથી છૂપાં ચેડાં કરનારાને ગુજરાતની એ સમયની પ્રજા પણ કેવા ફિટકારથી જોતી હતી, એની ચર્ચા રા. વિ. પાઠકસાહેબે કરી છે, એ જોઈ જવા સહુને વિનંતી.

*

આપણી સામે આજે વ્યાપક સવાલ એ છે કે એક પુષ્પ (મૅચ્યોર), પ્રાણવંત અને વિચારશીલ પ્રજાનું સાહિત્ય કેવું હોય, સાહિત્યકારો કેવા હોય અને એની સર્વ સાહિત્યિક સંસ્થાઓ કેવી હોય ?

ત્રણ વરસ પહેલાં આ જદોજહદમાં જોડાવાનું મારે થયું, ત્યારે અમારા કચ્છ બાજુના, વ્યવહાર અને વ્યાકરણ બન્નેમાં હોશિયાર એવા એક મિત્રે કડકાઈથી મને કહ્યું હતું કે સિતાન્સુભાઈ સરકારી સાહિત્યની સન્થાના નામમાં સમાસ ક્યો ઈ પેલાં સેજ હમજો. ‘ક્યો ?’ મેં પૂછ્યું. માત્ર આંખોથી સ્મિત કરીને એ બોલ્યા : ‘મધ્યમપદલોપી સમાસ !’ - સમજ્યો હતો એટલે ચુપ રહ્યો. મારી ચુપકીદી વિશે ગેરસમજ કરી એમણે ધરાર હમજાવ્યું કે ‘સરકારી સાહિત્ય સંસ્થા’ના નામમાં છેવટ વચ્ચે પદ લોપ પામે છે. ‘હ્રાસ કે લોપ ?’ મેં જરી આશાવાદી રીતે, ટાઈમ સ્કીમ બાબત, પૂછ્યું. ‘લોપ’, એમણે રા. વિ. પાઠકસાહેબની ‘મુકુંદરાય’ વાર્તાના અંતમાં આવે છે એવા ભારપૂર્વક એ શબ્દ ત્રણ વાર બોલી બતાવ્યો. - એ વાતને ત્રણ વરસ વીતી ગયાં. દરમ્યાન લોપ-રસિયા અને હ્રાસ-રસિયા મિત્રો મને ઘરેબાહિરે બધે મળ્યા. પણ એક પુષ્પ (મૅચ્યોર), પ્રાણવંત અને વિચારશીલ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ જેવા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આજીવન સભ્યોએ એ લોપ-રસિયાઓની, હ્રાસ-ઈચ્છુઓની ગણતરીઓ પર આજે ત્રીજી વાર પાણી ફેરવ્યું.

એવી પાણીદાર પ્રજાનું સાહિત્ય કેવું બહુપરિમાણ અને ઊંડાણભર્યું હોય, એના સાહિત્યકારો કેવી ધીરજથી નવ્યસંસ્થાનવાદી સત્તાવલણો સામે અણનમ ઊભા રહે, અને એવી અણથક સાહિત્યિક સંસ્થાઓ કેવી રીતે આર્થિક, ધાર્મિક અને રાજકીય સત્તાખોરીને વશ થયા વિના પ્રજા સાથે અપરોક્ષપણે પોતાના અનુબંધો વિસ્તારતી રહે — એ સર્વના કેટલાક મુદ્દાઓ અંગે નિરંતર ઊંડાપોહ થતો રહે. એ સાહિત્ય, રાજ્ય, ધર્મ, અર્થકારણ, સર્વની ભીતરના પ્રજાવત્સલ પરિબળોનું તાકિદનું કામ છે.

એવું તે શું છે સાહિત્યમાં અને સાહિત્યકારમાં જે બળવંતરાય ઠાકોર જેવા વિચક્ષણ કવિ પાસે કહેવડાવે છે : ‘વિનશ્ચર બધું, અનશ્ચર કલા સદા એકલી.’ કલાનું એ વ્યાવર્તક લક્ષણ કયું, બલ્કે એ વ્યાવર્તન કઈ રીતે રચાય છે ?

*

વાસ્તવ અને વાણી સાથેના સાહિત્યના (તેમજ રંગ, સ્વર, કાયા આદિના અન્ય કલાઓના) એના અનન્ય સંબંધમાંથી આ વિલક્ષણતા રચાય છે, એમ જો કહીએ તો એ શેને આધારે કહી શકાય ? આ સંબંધ-મીમાંસા આ લેખોમાં કરવાની ભૂમિકા ત્રણ મુદ્દા દ્વારા સ્પષ્ટ કરું.

* પહેલો મુદ્દો સાહિત્યના વાસ્તવ અને વાણી સાથેના સંબંધનો :

સાહિત્યનો એ સંબંધ વાસ્તવ સાથે અલગ કર્મ વડે અને વાણી સાથે અલગ કર્મ વડે, એમ બે અલગ ‘કવિ-કર્મો’ વડે જોડાય છે, એ એક વ્યાપક પણ ભ્રામક માન્યતા છે. કવિકર્મ એક, અખંડ અને સ્વયમ્ પૂર્ણ હોય છે. સાહિત્યકાર જોડકાં બાળકોને જન્મ નથી આપતો, એનું નવજાત શિશુ પોતે જ બે આંખ, બે કાન, નાકનાં બે ફોંચાં, બે હાથ, બે પગ, બે ફેફસાં અને એક હૃદય સાથે જન્મે છે. કવિતા હો, કથા કે નાટક, સર્વ સાહિત્ય-રચનાઓ કલમને એક જ લસરકે વાસ્તવ અને વાણી સાથે જોડાય છે, કવિ(સાહિત્યકાર)નું કવિકર્મ વાસ્તવ અને વાણી પરત્વે અખંડ હોય છે, બે જુદા જુદા કામોના સરવાળા જેવું નહીં, એ પહેલો મુદ્દો.

ચિંતક અને સર્જક, કર્મશીલ અને સાહિત્યકાર, જીવન અને કવન — એવા દ્વન્દ્વો ઊભાં કરવાથી વિવિધ સત્તાઓનું હિત સધાતું હશે, સાહિત્યનું અહિત થાય છે. સોવિયેટ યુનિયનના કહેવાતા સાહિત્યકારો અને હોલિવૂડ-બોલિવૂડના પટકથાલેખકોની સાઘ્વભીભરી ગુલામગીરી નજરઅંદાજ કરવા જેવી નથી. કવિકર્મમાં વાણી, વાસ્તવ અને વર્તન એકાકાર થાય છે, સમુદિત હોય છે, વ્યસ્ત નહીં, એ તો ભારતીય કાવ્યવિચારની એક પાયાની સ્પષ્ટતા છે.

આ કે તે રાજકીય વિચારણા સાથે, આ કે તે ધાર્મિક માન્યતા સાથે, આ કે તે પ્રકારની અર્થવ્યવસ્થાના લાભાન્વિત પુરસ્કર્તા તરીકે લેખક વર્તે, એવી અપેક્ષા રાખનાર, એવી ફરજ પાડનાર કોઈ પણ તંત્ર સાહિત્યવિઘાતક જ નહીં, પ્રજાની પ્રાણશક્તિ માટે ખતરનાક બની રહે છે.

* બીજો મુદ્દો : સાહિત્યની સંસ્થાઓની સક્રિયતાનો. અડા કે ઉપનિષદ ?

એ બાબત પહેલો સવાલ એ કે સંસ્થાઓની સક્રિયતા સામાજિકોને (વાચકો,

પ્રેક્ષકો, શ્રોતાઓને) ભાવક રૂપે વધારે સક્રિય બનાવે છે કે નિષ્ક્રિય ? અગાઉ હિંદુસ્તાન અને ચીનમાં વેપારી શાસકો અને ઘૂસણખોરો અફીણના અડાઓ ઠેર ઠેર ખોલતા. (બાદમાં દેશી-વિદેશી દારૂના. હવે ‘ડ્રગ્સ’ના.) એ અડાઓ ભરપૂર રહેતા. પથ્થરની પથારીઓ ઉપર અફીણના ‘રસિકજનો’ હારબંધ સૂતા રહેતા અને કંતાયેલે શરીરે અતિસક્રિય સુખોપભોગોના ‘અનુભવો’ કરતા રહેતા. સાવ મડદાલ. આપણે આપણને જ સવાલ કરીએ કે જે કેટલાક ‘લિટરરી સ્પેક્ટેકલ્સ’ (સરકારી કે ખાનગી પૈસે) કરવામાં આપણે જો પડ્યા હોઈએ, તો એ ‘સ્પેક્ટેકલ્સ’ આવા અડાઓથી ઝાઝા અલગ હોય છે ? સવાલ સેલ્ફ-ઓડિટનો છે, ખુદવફાઈનો. પણ અર્થસ્ય, જે, પુરુષો દાસ: હોય, કે ‘બે દા’ડાની અમરતાનો’, એ તો ખુદવફાઈ જાળવનાર નહીં, પોતાનો અને પ્રજાનો દ્રોહી બની રહે.

સવાલ પસંદગીનો છે : અડા કે ઉપનિષદ ? સમ્રાટનાં રોમન સ્પેક્ટેકલ્સ કે રાજવીને પોતાનો પડછાયો હટાવી સૂરજનો તડકો આવવા દેવા કહેનાર ગ્રીક ચિંતકોની અકાદેમી ?

ઉપનિષદો કોઈ ને કોઈ નિસ્પૃહ વિચારવંતના શાંત સાન્નિધ્યમાં મળતાં. સવાલો કરી શકાતા. બલ્કે પ્રશ્નો થાય, સાચી સક્રિયતાનું મુક્ત, સ્વાયત્ત, નિર્ભય, નિસ્પૃહ વાતાવરણ રચાય ત્યારે જ ઉપનિષદ રચાતું. ઉમાશંકર જોશી, રાજેન્દ્ર શાહ, સુરેશ જોષી, નિરંજન ભગત અને લાભશંકર ઠાકરની સાથે બેઠકો માણી છે ? એ વિના પણ અનેક નાની નાની મંડળીઓ ગુજરાતના ગામેગામ મળે છે, કચ્છ અને કાલોલથી કેલિફોર્નિયા સુધીના પરિષદના અનેક અનુબંધોમાં પણ મળે છે. પ્રિન્ટિંગ પ્રેસનો લાભ મળે કે ન મળે, એ બેઠકોનાં પરિણામો આવતાં જ રહે છે : લેખકની અને વાચકની આપકેળવણી રૂપે.

સ્પેક્ટેકલ્સ અને ચમકદાર પ્રકાશનો દ્વારા પ્રજાના પોતાના બે હાથોને કોઈકે ધાર્યા મુજબની તાળીઓ પાડવાની તાલીમ તો પોતાની સાહિત્યિક સંસ્થાઓ દ્વારા નથી આપતાને, એનું સેલ્ફ ઓડિટ દરેકે કરવું ઘટે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો તાજેતરમાં રચાયેલો દરેક અનુબંધ (દેશદેશાવર હોય, ગામપરગામ હોય, ગોવર્ધન ભવનની અગાસીમાં હોય કે વચ્ચુંઅલ સ્પેસમાં), એ સર્વ પરિષદના પોતાના એક સુદીર્ઘ સંગીતમાંથી નીપજેલી સુરાવટો છે. શતાબ્દીથી યે દીર્ઘ સમયપટમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વડે થયેલા અનેક કાર્યક્રમોનું લક્ષ્ય ‘ઉપનિષદ’ દ્વારા પ્રજાને સક્રિય થવાના અવસર આપવાનું છે, ન કે ‘સ્પેક્ટેકલ્સ’ વડે પ્રજાની વિચારશૂન્ય નિષ્ક્રિયતા પ્રેરતાં સત્તાપ્રમત્ત થાણાં ઠેરઠેર બેસાડવાનું. એવા થાણેદારો માટે પરિષદમાં જગ્યા ન હોય.

પ્રજા-પ્રાણ-પોષક સક્રિયતા એટલે શું, એ પ્રજાના ઈતિહાસના દરેક તબક્કે પુષ્ટ રીતે વિચારીએ અને એવી કર્મઠતા ફરી ફરી કેળવતા જઈએ.

* ત્રીજો મુદ્દો : ‘પરિષદ પ્રજાની’, ‘લેટ અસ ઓક્યુપાય પરિષદ’

દર વર્ષે અધિવેશન ન કરતાં એકાંતરે વર્ષે જ્ઞાનસત્ર યોજવાનો વિચાર પરિષદના પ્રજાવત્સલ અને દૃષ્ટિસંપન્ન આયોજકોને આવ્યો, ત્યારે પરિષદે ગોવર્ધનરામથી ગાંધી સુધીનું એક નિષ્ણાયક પગલું ભર્યું. હવે આગળ જવાનું છે. દેશદેશાવર વસતા ગુજરાતી સમાજોને, ભારતભરમાં ધબકતા ગુજરાતી સમાજોને અને ગુજરાતમાં અંતરિયાળ વસતા

કે શહેરોમાંયે ‘અંતરિયાળ’ વસતા સહુ કોઈ ગુજરાતીઓને સક્રિય ભાગીદારી આપવાનું કામ આગળ વધારવાનું છે. દેશની સાહિત્ય અકાદેમીમાં પાંચ વર્ષ કામ કર્યું ત્યારે કવિવર પ્રેમાનંદ વિશે ત્રણ સ્થળે કાર્યક્રમોની એક શ્રેણી કરી હતી. વડોદરા, કવિનું પોતાનું ગામ; સુરત, કવિને ભારે હૂંફ આપનારું શ્રીમંત નગર; અને મહારાષ્ટ્રનું રૂડું ગામ નંદુરબાર, જ્યાં કવિ પંદર વર્ષ રહ્યા હતા. આતિથ્ય કરનાર ગુજરાતી પરિવાર હજી એ જ હવેલીમાં રહે છે. પ્રેમાનંદનો ઓરડોયે હજી ત્યાં છે. આવતાં ત્રણ વર્ષમાં સહુ ફરી ત્યાં જઈએ !

આજના ગુજરાતી પરિષદના ‘યુવામંચ’નાં બીજ સિકંદરાબાદના અધિવેશનમાં રોપાયાં, સુરત (તો બે વાર : ત્યાંની એક અનોખી શાળામાં અને ત્યાંના એક અનોખા જ્ઞાનસત્રમાં) અને પાલનપુરમાં એના અંકુર કૂટ્યા. ‘આનંદની ઉજાણી’માં એ છોડ ખાસો વધ્યો ને પહેલાં પહેલાં મહેકતાં પુષ્પો આવ્યાં. ‘નોળવેલની મહેક’ના વચ્ચુંઅલ પ્લેટફોર્મ પર એ ‘યુવાસ્વર’ દેશવિદેશ વિસ્તર્યો અને અંતરિયાળ પ્રદેશો સુધી પહોંચ્યો, એ પરિષદનાં કર્મઠ અને કલ્પનાશીલ, પ્રજાવત્સલ અને નિસ્પૃહ પાંચ સાથીઓના અશ્રાંત પરિશ્રમનું પરિણામ. ‘નારી મંચ’, ‘દલિત મંચ’, ‘આદિવાસી મંચ’નાં બીજ તો ‘મનોમૃત્તિકા’માં બેએક વરસથી રોપાયાં છે. ઉપનિષદ-કર્મ કર્મઠ સાથીઓ નવાં ઊંડાણ અને નવી ઊંચાઈ સુધી લઈ જશે, એ વિશ્વાસ છે.

*

એવી આવતી કાલનું દિલથી સ્વાગત.

*

૨. સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

લેખક : ૩૧

સિંધી કવિ મોતીલાલ જોતવાણી : વિ-સ્થાપિતની (અ)સ્વ-સ્થ કવિતા

વેદનાની વાત કોઈ ચિત્કારીને કરે, ત્યારે કવિતા ન બને એવું તો નથી. એલન ગિન્સ્બર્ગનું ‘ધ હાઉલ’ નામનું કાવ્ય વીસમી સદીનાં મહત્વનાં કાવ્યોમાંનું એક ગણાય છે. અરે, અસહ્ય પીડાની વાત કોઈ ગાળીગલોચ સાથે કરે, ત્યારે પણ જે સમાજ સમતા રાખીને બધું સાંભળે, એ જ સ્વસ્થ સમાજ કહેવાય. પણ કોઈ પોતાની લાંબા લબકારા લેતી વેદનાની વાત એક મરમાળા સ્મિત સાથે કરે ત્યારે જે કવિતા બને એ તો અનોખી જ; અને એ કવિતા કાન ધરીને જે સાંભળે એ સમાજ પણ અનોખો.

આજે જેની વાત કરવી છે, એ કવિ ભારતના ભાગલા પડ્યા પછી પોતાના વતનમાંથી વિસ્થાપિત થઈ, ભારતમાં કંઈક વેરવિખેર વસેલી સિંધી પ્રજાના એક કવિ છે.

૧૮૪૭ના અરસામાં થયેલા એ કારમા વિસ્થાપનની વાત મર્મવિધક સ્મિત સાથે એ કવિ આ રીતે કરે છે :

‘છેલ્લેછેલ્લે જ્યારે આપણી ઉપર રાત પડી હતી,
ત્યારે સવાર થતાં થતાં તો
પૂરાં છ વરસ લાગી ગયાં હતાં.’

(કવિ : મોતીલાલ જોતવાણી. કાવ્ય : ‘એવી રાત તમે નહીં લાવો.’ અનુ. સિ.)

આ અલ્પોક્તિના કાવ્યમાં, સુજ્ઞ વાચક, ‘રાત પડી’ એ શબ્દોનો અર્થ જ જાણે બદલાઈ ગયો ને ? ‘રાત થઈ’ એમ નહીં, ભારેખમ રાત, છાતી પરથી છ-છ વરસ ચડી બેસનારી સો-સો મણનાં અંધારાંવાળી ચગદી નાખતી રાત. સહૃદય ગુજરાતી ભાવક, આપણી આ ઉપાન્ત્ય બેઠકમાં ભારતીય કવિતાનો આ અનોખો સિંધી સૂર સાંભળીએ.

*

વિસ્થાપનનું સાહિત્ય વીસમી સદીમાં જેવું લખાયું એવું, એ આવેગથી અને એ પ્રમાણમાં અગાઉ ભાગ્યે લખાયું હશે. અસહ્ય શારીરિક પીડાઓ, અંત વિનાની માનસિક વેદનાઓ અને પારાવાર કષ્ટો એવા મોટા પ્રમાણમાં આપણે ઘરઆંગણે, પડોશમાં અને પરદેશે વ્યાપી વળ્યાં છે કે આપણે ‘અ-વિસ્થાપિતો’ એ વિશે એક જાતની નમ્બનેસ, બહેરાશ, સંવેદનશૂન્યતા અનુભવવા લાગ્યાં છીએ.

‘ઈર્ષા અને ક્રોધથી સંમૂઢ’ થયેલા લોકની વાત, ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રે કરી છે. દુઃખ-સંમૂઢ માણસાઈની વાત આજે કરવી પડે છે, એ આપણા ઈતિહાસની કરુણતા છે. સાંપ્રત ભારતીય કવિતાની એક યાત્રા આપણી એ સંમૂઢતાથી સંવેદનશીલતા અને સંપ્રજ્ઞતા તરફની યાત્રા છે. એના કેટલાક પડાવોનો પરિચય આપણી આ ગોષ્ઠિઓમાં મેળવ્યો : ગાયત્રીબાલા પાંડા, અંજલી વસુમાતારી, નિગહત સાહિબા, થેચીસિનિઓ કેડિત્સુ, તેન્સિન સિંદુ, નામદેવ ઢસાળ આદિનો.

આ સિંધી કવિ, જાણે દેશના ભાગલા પછીના કારમા અનુભવોની વાત કહેતા હોય એમ, કવિતાની વાણીમાં કહે છે :

‘છેલ્લે છેલ્લે જ્યારે આપણી ઉપર રાત પડી હતી,
ત્યારે એ રાત ચંદ્રને ગળી જઈને પાગલ થઈ ઊઠી હતી.
મને જાણે છે કે
એવી રાત તમે નહીં લાવો ફરીથી
કેમ કે હવેની વારી
એ સૂરજને જ ભરખી જશે.’

— અંગારા ઉપર ચાલીને આપણે આંગણે આવેલો આ કવિ, ફરી આગ પેટાવવા સામે જે સ્પષ્ટતા અને કડકાઈથી કહે છે, એ આજની ભારતીય, બલ્કે વિશ્વકવિતાનો કેવો આવશ્યક સૂર છે !

‘મુઝે પતા હૈ’ એ શબ્દો કેવા કાયમી છે છતાં કેવા કામચલાઉ છે ! આપણા સમયમાં

‘જાણ’, ‘જ્ઞાન’ સાથે જ કામચલાઉ થઈ ગયું છે. નવ્ય નૈયાયિક કવિ-કાવ્યમીમાંસક પંડિતરાજ જગન્નાથ કાવ્યને ‘ભાવના જ્ઞાન’મૂલક રમણીયતા સાથે સાંકળે છે. પણ હવે એ ‘નવ્ય’ નૈયાયિકતા પણ કાલગ્રસ્ત થઈ ગઈ લાગે છે. હવે ‘ન્યાય’ તર્કનિષ્ઠ જ નહીં, સમસંવેદનશીલ બને તો જ એ આજની કવિતાનું કાવ્યશાસ્ત્ર આપી શકે.

*

મોતીલાલ જોતવાણી (જન્મ ૧૯૩૬, સક્કર, સિંધ; અવ. ૨૦૦૮, પૂણે) ત્રિભાષી લેખક હતા. સિંધી ઉપરાંત હિંદીમાં કવિતા લખતા અને અંગ્રેજીમાં વિવેચન. એમની સાથે ગોષ્ઠિઓ કરવાનું મારે દિલ્લી તેમજ વડોદરામાં થતું હતું. એમાંની બે વાત અહીં ‘વિ-સ્થાપિતા’ અને ‘સ્વ-સ્થતા’ના મુદ્દા અંગે પ્રસ્તુત છે.

પહેલી વાત મારા અંગે તો છે, પણ સવિશેષ એવા માનવ-સંબંધ અંગે છે જે આ વિસ્થાપનશીલ બનેલા સમયમાં (છ વરસ લાંબી રાતમાં) વિસ્થાપિતનેયે વતનની ભેટ આપતો માનવસંબંધ બને. ૨૨/૧/૧૯૮૪ને દિવસે પોતાનો એક કાવ્યસંગ્રહ મને ભેટ આપતાં કવિએ લખ્યું હતું, ‘જિન સે બાત કરતે સમય / અપની બાત સહી સહી સમજને કા મૌકા મિલતા હૈ / ઉન્હી... કો.’ – હકીકતે એમ છે કે કેમ, એ સવાલ મને સતાવતો રહે જ છે, પણ વિસ્થાપનને સ્થાપનમાં, હાંસિયાને મુખ્ય પાઠમાં પલટવાનો કીમિયો તો એ જ છે, એમ સમજાવું. કોઈને પોતાની સાથે વાત કરવાનો મોકો, એટલે કે અવકાશ આપવો, એ એક સર્જનાત્મક કામ છે. ભારતીય કવિઓ વચ્ચેની મૈત્રીનો એ મર્મ છે. એ જ પુસ્તક, ‘નીમ કી ભૂમિકા અલગ હૈ’ (નઈ દિલ્લી, ૧૯૮૩)-ની પ્રસ્તાવના સુપ્રસિદ્ધ કવિ હરિવંશરાય બચ્ચને લખી છે. બચ્ચનજી લખે છે : ‘હમારા દેશ વિશાલ હૈ, પ્રાચીન ભી. ઉસકે ભૂગોલ ઇતિહાસ ને ઉસકે પ્રત્યેક ભૂ-ભાગ કો વિભિન્નતા દી હૈ, વિશિષ્ટતા દી હૈ, આંચલિકતા દી હૈ. જોતવાણીજી કી વાણી ઉસકે પ્રતિ સચેત હૈ - ‘મેરે આંચલ કી સહી સહી આંચલિકતા / દરસલ ઉસે સાર્વભૌમ બનાતી હૈ.’ જોતવાણીજીની આ પંક્તિ ટાંકી, બચ્ચનજી ઉમેરે છે : ‘વે સર્વભારતી પર હી નહીં થમે, સાર્વભૌમ તક આ ગયે.’

– એ આંચલિક અને સાર્વભૌમ વચ્ચેનો સંબંધ એકેને ગૌણ બનાવ્યા વિના રચતા રહેવું, એ સાંપ્રત ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યને ઇતિહાસે આપેલું કામ છે.

*

આજના જગતને ભરડો દઈ બેઠેલી રાજ્ય, ધર્મ અને ધનની સત્તાખોરીએ ધરતી પર ઠેર ઠેર ફેલાવેલી, અંત વગરની અવમાનનાઓ ભરી રાત્રિની ઓળખ જ પ્રજાઓને ન પડે, રાતને એ દિવસ માને, એ માટે માનવભાષાઓનો અમર્યાદિ ઉપયોગ એ સત્તાઓની રુગણતા સૂચવતાં સત્તાખોર વલણો કરે છે. આજની કવિતા રાતને રાત કહેતી માનવભાષાના હઠીલા ઉદ્દગાર છે. ‘ગ્રેપ્સ ઓફ રોથ’, ‘ગુલાગ આર્કિપેલાગો’ અને ‘સી ઓફ પોપીઝ’ જેવી નવલકથાઓ આવા સત્તા-છળને પડકારે છે. તો, ગઈ કાલના ચંદ્રને ગળી જનારી અને આવતી કાલના સૂરજને, જો પડકારી નહીં તો, ભરખી જાય એવી આ દીર્ઘ રાત્રિનો અંત કઈ રીતે લાવવો? રાત્રિનો અંત લાવે એવો સૂરજ કેમ

કરીને ઊગે ? એ સૂરજ આપણા ‘કેવડિયાની ડાળે’ તો ન ઊગે. એ કયા ઝાડની ડાળે, કયા પુષ્પની ફણસે ઊગે ? કવિનો જવાબ આ કાવ્યમાં સાંભળો.

*

ગુલમહોરની ભૂમિકા અલગ છે, લીમડાની અલગ

વાતવાતમાં જ એક ચીલાચાલુ રૂપક આવી ગયું
કે લેખક લીમડાનું ઝાડ છે.

મેં એ ‘મેટાફર’ને જરા ઘસીતપાવીને તપાસ્યો અને
જોયું કે —

લીમડાનું પેલું ઝાડ

પહેલાં તો તમારા આંગણામાં હતું

પણ હવે એ આંગણાની બહાર

નગરપાલિકાએ પાથરેલા ડામરના રસ્તાને કિનારે

ફૂટપાથ પર છે,

જિંદગીના હાંસિયા પર છે.

પણ રોજ સવારે ‘વૉશ બેસિન’-ના આયના સામે

દાંત પર સફેદ મુલાયમ ટૂથ પેસ્ટની પાતળી પરતમાં,

અને રાત્રે સૂતાં પહેલાં

હાજમેદાર ચૂરણના રૂપમાં,

એ લીમડો વારંવાર, લગાતાર

તમારા ઘરમાં ઘૂસી જાય છે.

એ કંઈ પેલા લાલ-ગાલ રાજનેતાની જેવો

ગુલમહોર નથી

જે ચેતના ઉપર સીધી અસર કરે.

એતો હર્યોભર્યો લીમડો છે

જે સંવેદન બને છે,

આસપાસનાં ગરલ પી જઈને

રસ બનાવે છે.

તમને જાણ નથી

પણ એ તમારી એ દરેક વાતમાં સામેલ છે, જે

ધરતીને પોતાની ધરી ઉપર કાયમ રાખવા માટે તમે કરો છો.

એ તમારા દરેક સાચા ફેસલામાં શરીક છે.

(અનુ. આ અને ઉપરના અન્ય: સિ.)

— લેખક લીમડાનું ઝાડ તો છે. એ કંઈ પેલા લાલ-ગાલ રાજનેતાની જેવો ગુલમહોર નથી. એ તો ખરું, પણ સવાલ એ છે કે એ લેખક-લીમડાની ભૂમિકા શું છે, એ કઈ માટીમાં ઊગે ? અને છેલ્લો સવાલ તો એ કે એ લીમડો એ માટીમાં શું કરીને અને કેમ કરીને ઊગે ? એ ઊગે એમ ચહતો કવિ માણસ એ રાત્રિ-પીડાનું, એ વિસ્થાપન-અનુભવનું

શું કરે ? એ વિશે અપશબ્દો બોલે ? વેદનાના ચિત્કારો કરે ? કે, કોઈક રીતે, કોઈક કવિ-કર્મ વડે, એ અનુભવમાંથી કાલજયી, રાત્રિ-જયી કવિતા નિપજાવે ? કઈ રીતે ?

કવિ કહે છે કે લેખક લીમડો છે, ગુલમહોર નથી. 'લાલ-ગાલ રાજનેતા જેવો ગુલમહોર, જે ચેતના ઉપર સીધા અસર કરે.' અભિધા નહીં, ચિત્કાર નહીં. — તો ?

તો, લીમડાનું કામ સહેલું છે એમ રખે માનતા. એ લીમડો/લેખક પોતે ક્યાં છે ? જુઓ, કવિ દેખાડે છે : 'લીમડાનું પેલું ઝાડ / પહેલાં તો તમારા આંગણામાં હતું / પણ હવે એ આંગણાની બહાર / નગરપાલિકાએ પાથરેલા ડામરના રસ્તાને કિનારે / ફૂટપાથ પર છે.' સાવ ફૂટપાથ પર ?! હા, પણ એ જે તે નથી, વિસ્થાપનનો હઠીલો અને હાર ન માનનારો 'લીમડો/લેખક' શું છે ? શું કરે છે, એનું લીમડા-કર્મ કે કવિકર્મ શું છે ? — 'એ લીમડો વારંવાર, લગાતાર / તમારા ઘરમાં ઘૂસી જાય છે.' અરે ! કઈ રીતે ? સવારે લીમડાવાળું ટૂથ પે'સ્ટ બનીને, રાત્રે લીમડાવાળું ચૂરણ બનીને ! 'ખપાટિયાં માર્કેટના વેપારીઓ' યાદ છે ? મેં ૧૯૪૮-'૫૦ના અરસામાં વડોદરામાં ઘૂસી ગયેલા જોયા હતા, ખપાટિયાં માર્કેટના 'નિરાશ્રિતો' ! 'તમારા ઘરમાં' ! અરે ! આ તો પારસીઓ જેવું થયું, સીદી બાદશાહો જેવું ! પણ કઈ રીતે ? આ સંસ્કૃતિનો ચમત્કાર, આ કવિતાનો ચમત્કાર, આ વારંવાર થતો ભારતીયતાનો ચમત્કાર, કવિ કહો તો ખરા કે કઈ રીતે થાય છે ? એનું રહસ્ય શું ?

રહસ્ય ? રહસ્ય કશું નહીં, બસ આ જ, કે,

'એ તો હર્યોભર્યો લીમડો છે / જે સંવેદન બને છે, / આસપાસનાં ગરલ પી જઈને / રસ બનાવે છે.'

ઓહ ! એ જ ! વાહ !

વાહવાહ તો ખરી, પણ ધ્યાન રાખજો ! - શું ધ્યાન ?

બસ આ જ, કે

'તમને જાણ નથી

પણ એ તમારી એ દરેક વાતમાં સામેલ છે, જે

ધરતીને પોતાની ધરી ઉપર કાયમ રાખવા માટે તમે કરો છો.

એ તમારા દરેક સાચા ફેસલામાં શરીક છે.'

— ભલે. સ્વાગત. લીમડા, અમે અમારી કમ્પાઉન્ડ વોલ જરા આગળ કરવાનો ફેંસલો કર્યો છે, ડામર પાથરતી નગરપાલિકાનું તો જોયું જશે ! ને અમારો મહોલ્લો સ્વાયત્ત છે !

સમા, વડોદરા

૨૭ ઓક્ટોબર, ૨૦૨૦

ત્રણ ગઝલ | લલિત ત્રિવેદી

૧. સેવા બનતી લીધી છે

પીધાં રે પીધાં ઝળઝળિયાં, સેવા બનતી લીધી છે
અંદર લાવ્યા બહારવટિયા સેવા બનતી લીધી છે !
અનાજને પરસાદી કીધાં, અંજળ કીધાં ચરણામૃત
કાવડિયાંનાં કર્યાં કોડિયાં, સેવા બનતી લીધી છે !
સખદખ સુખખડરસે ઝબોળી, પીધાં રે આર્કઠ સુખડરસ
આરસના કીધા ઓરસિયા, સેવા બનતી લીધી છે !
સાંભળજો રે ગાલિબ-જીવણ ! અડ્યો ગઝલને રાવણહથ્થો
રણકી ગ્યા રે રદીક કાફિયા, સેવા બનતી લીધી છે !
ટગલી લગની મજલ મળી નહિ, જ્યાં લગ ગહ્વર ગઝલ મળી નહિ
ધૂપદીવેથી પૂર્યા ખડિયા, સેવા બનતી લીધી છે !
લલિત, તારાં લૂણ નિવાર્યા, લેખણ ! તારાં ઋણ નિભાવ્યાં
રાખ્યા રે કોરા આભલિયા, સેવા બનતી લીધી છે !

૨. રસપાન કર્યાં છે

હોમ પીધાં રે ધોમ, રસિકડાં ! જલસેથી રસપાન કર્યાં છે
દોમ દોમ છે રોમ, રસિકડાં ! જલસેથી રસપાન કર્યાં છે !
પણિયારે તરબોળ કલમથી, સખદખમાંથી જડ્યા ઈલમથી
લખ્યું હવામાં ઓમ, રસિકડાં ! જલસેથી રસપાન કર્યાં છે !
જળાધારી થૈ ગૈ છે દિંગ... નેણાં થૈ ગ્યાં છે શિવલિંગ...
રોમ રોમ છે હોમ, રસિકડાં ! જલસેથી રસપાન કર્યાં છે !
રૂખડ રૂમાં હવન કરે છે... ખડ પ્રગટાવી શમન કરે છે...
ઝળાંહળાં છે વ્યોમ, રસિકડાં ! જલસેથી રસપાન કર્યાં છે !
ભૂખ સંગ છે ઘી ને કેળાં, ખુદા અને હું રહીએ ભેળા...
બેની એક જ ભોમ, રસિકડાં, જલસેથી રસપાન કર્યાં છે !
કપૂરનું જાય છે અંતર, ઘરમાં રહી રાયે છે અંદર,
સગડી હોય કે સોમ, રસિકડાં ! જલસેથી રસપાન કર્યાં છે !

દેખ, લલિત ! તું ભર્યો છે અભરે, ફકીર ને તું એક જ કમરે...
ટીપું છાશની કોમ, રસિકડાં ! જલસેથી રસપાન કર્યા છે !

૩. ઊભો છે કેમ ઝાંપે ?

ચરણામૃતે ઝબોળ્યાં રસકેસરીએ કેસર
કર બેય જોડી કીધું - કરજો કૃપા, હે વિષધર!
બત્રીસ ભોગી માગે છે કાઠનું કમંડળ
રૂપાનો થાળ માગે રૂખડનું રૂડું દળદર !
એ ગુમ થઈ ગયો છે જળધારની જટામાં
ભીંજાવવાને જેને રહે છે અષાઢ તત્પર !
કે જેણે સ્વપ્નખંડે જીવાબતી કરી છે
ઉકેલવા મથે છે સાખીના ઝીણા અખ્ખર !
છે એની તશતરીમાં જ્યોતિ થયેલ મોતી
કે જેના ઘરની અંદર મ્હોરી રહી છે કંદર !
હે અરધાપરધા ભિખ્ખુ ! ઊભો છે કેમ ઝાંપે ?
પાતર છે ધખતા કરમાં ? કે બળ્યાંઝળ્યાં ગાતર ?

બે કાવ્યો | પ્રવીણ દરજી

૧. શુભ મુહૂર્ત

હા, આવું પણ બને -
જેમ કે -
મારા જ ઘરના
ઉત્તર-દક્ષિણ છેડા વચ્ચેના અવકાશમાં
એક પતંગિયું
બુલ્લેશાહ બની
ઊડાઊડ કરે છે
સૌંદર્યરસિત પાંખો વડે
ને
ઘૂંટી રહ્યું છે
આદિમ લયનું મુક્તાકાશ !
અને હું
ઘરના ખંડની છત નીચે

હોમી રહ્યો છું યજ્ઞકુંડમાં
મારી અને
મારા પૂર્વજોની
એકે એક તૃષ્ણાને યાદ કરી કરીને...
વિતૃષ્ણાનું
આ શુભ મુહૂર્ત ચાલી રહ્યું છે.

૨. અને —

કયો ચમત્કાર છે આ ?
પંખીઓએ ખુલ્લે કંઠે
માલકોસ ગાવો શરૂ કર્યો છે
ને
ઉચ્છલ, તરંગવતી બની
નદીઓ
પારદર્શક પટકૂળ પહેરી
આકાશને પરિરંભી રહી છે
વૃક્ષ
એની ડાળીઓના પર્ણ પર
લખી રહ્યું છે : રાધા, રાધાનામ
નક્કી
કશોક ચમત્કાર થયો છે
યુગોથી
સમુદ્રને તળિયે બેઠેલી
સોનેરી માછલીઓ
એકાએક
સપાટી પર આવી જવાનું કારણ ?
નક્કી
કશોક ચમત્કાર થયો છે
ઝાવાં નાખતી ધરતી
ઝલ્લરીના તાલે નાચી રહી છે
અને
યજુર્વેદનો ઋષિ
સોત્સાહ શાંતિપાઠ કરી રહ્યો છે
કયો ચમત્કાર છે આ ?

ત્રણ ગીત | પારુલ ખખ્ખર

૧. કબૂતરું

તોપના નાળયે બેઠું કબૂતરું ડોકે બાંધેલો છ રુક્કો
રાણાજીનો સાથી-સંગાથી એક હુક્કો.

ખાલીખમ ઓરડે, સૂના ઝરૂખડે ઊગી ગ્યાં આડેધડ ઝાડવાં
બેળે ઉગેલાને કેમ કરી કાપવા ને કેમ કરી માણા ઉગાડવા ?
આવો ચતુરજી, આવો સુજાણજી આપો કોઈ લાખેણો તુક્કો
રાણાજીનો સાથી-સંગાથી એક હુક્કો.

રાણીના મ્હેલની ચીબરીની વાનું જઈ પડઘાણી અડીકડી વાવમાં
નવઘણિયે કૂવે મંડાણી ચોપાટુ ને હાર્યા કોઠાર બાર દાવમાં
કાળને કહી દીધું બદલાવો સોગઠા, બદલાવો કોડિયું ને કુક્કો
રાણાજીનો સાથી-સંગાથી એક હુક્કો.

ભોળું કબૂતરું સરનામું ભૂલ્યું તે પોગી ગ્યું દાતારી ટૂકે
અલગારી ઓલિયાનું રાવણું બેઠું તું ન્યા જઈને સંદેશો મૂકે
આપો ઉપાય કંઈક વડવાયું સોતો આ વડલો કાં થઈ ગ્યો રે સુક્કો
રાણાજીનો સાથી-સંગાથી એક હુક્કો.

દાતારી ટૂકેથી આવ્યો જવાબ — હવે કોટેથી ટૂક લગી આવો
ઝાંખા, ઝળી ગ્યેલા સાફા ઉતારો ને સોનેરી અચકન બદલાવો
રુક્કાને માથે ચડાવ્યો ત્યાં રાણાજી થઈ ગ્યા રે ભરભરીયો ભુક્કો
રાણાજીનો સાથી-સંગાથી એક હુક્કો.

* બેળે = બળપૂર્વક

* રાવણું = મિજલસ

* રુક્કો = સંદેશો

* કોટેથી = કિલ્લેથી

* માણા = માણસ

૨. કાચી નીંદરડીનું નાણું

કાળીધબ રાતડીનું ખાલીખમ ખિસ્સું ને ઉપરથી તરભાણું કાણું
બાઈ... મારું કાચી નીંદરડીનું નાણું.

થાકોડો લેણીયાત રોજમેળ કાઠીને દેખાડે લેણાનો આંકડો
બબ્બે ખેતરમાં લીલો દુકાળ અને વેવાઈ માંગે છે વાંકડો
નાનેડી પીડ હવે થઈ ગઈ જુવાનજોધ ઓણસાલ કરવું છે આણું
બાઈ... મારું કાચી નીંદરડીનું નાણું.

રોતો કકળતો, પાલવ પકડતો દોડે છે ઘૂંટણીયા તાણતો
હાથપગ બાંધીને, આંખો કાઢું ને તોય છાના રહેવાનું નથી જાણતો
જિંદી ઉજાગરાનું વેન કેમ ભાંગું ને કેમ કરું ઘેનનું હટાણું
બાઈ... મારું કાચી નીંદરડીનું નાણું.

શમણાંઓ વેચતો જાગે છે રાતભર મારામાં બહુરૂપી ફેરિયો
લેતી-દેતીમાં નથી ભીનું સંકેલતો ને જાગવાનું સમજાવે વેરિયો
વરસોવરસથી મારામાં બંધાયું જુલ્મી દરોગાનું થાણું
બાઈ... મારું કાચી નીંદરડીનું નાણું.

૩. જાગતલ ફરફોલો

ઊભો પેલ્લી તે આંગળીને દ્વાર,
કે ફાલતુ ફરફોલો
જાણે આંગળીનો જૂનો કોઈ યાર,
કે ફાલતુ ફરફોલો.

એણે આવતાં ને વેંત લીધો ઊધડો રે...
કેમ આવે કાગળ તારી ઢૂંકડો રે...
પછી લેખણને કાઢી ઘરબાર, કે જબરો ફરફોલો
જાણે આંગળીનો જૂનો કોઈ યાર, કે જબરો ફરફોલો.

પેલા આંગળીને મૂળથી તપાસી રે...
લીધી ખૂણે ને ખાંચરે તલાશી રે...
પછી 'હાશ' કરી બેઠો ટટ્ટાર, કે વાયડો ફરફોલો
જાણે આંગળીનો જૂનો કોઈ યાર, કે વાયડો ફરફોલો.

વાત માંડી ને નીંદરા ઉડાડી રે...
કંઈક સૂતેલી વારતા જગાડી રે...
આંખ મીચીને ગાયો મલ્હાર, કે જાગતલ ફરફોલો
ઊભો પેલ્લી તે આંગળીને દ્વાર, કે જાગતલ ફરફોલો.

એનું હોવું હથેળી લગ આંબીયું રે...
હસ્તરેખામાં નામ એક વાંચીયું રે...
કીધાં આંગળીને ઝાઝા જુહાર, કે ખાનદાન ફરફોલો
ઊભો પેલ્લી તે આંગળીને દ્વાર, કે ખાનદાન ફરફોલો.

લીલો અવાજ | નરેશ સોલંકી

લીલો અવાજ ડાળથી છલકાય આંગણે
વાતાવરણ વસંતનું મલકાય આંગણે.

આવી રહ્યો છે વાયરો કોને અડીને આજ
મ્હેકી ઊઠી 'ને એકલો શરમાય આંગણે.

પંખીની યાંચ સૂર્યને ટોચ્યા કરે છે રોજ
ફફડાટ એનો સાંજના પડઘાય આંગણે.

પગલાં પડે તો મઘમલી ગુલમ્હોર ખીલશે
બાકી તો આખી વારતા કરમાય આંગણે.

આખું મકાન એટલે છાંયામાં કેદ છે
ઘરની ઉદાસ આપદા સચવાય આંગણે.

વિચાર | કુમાર ભટ્ટ

નદીનાં ધસમસતાં કે
ઝરણાંનાં ખળખળ વહેણની જેમ
મારા વિચારો વહેતા આવતા નથી...

દુકાળમાં...
સૂકા ખેતરમાંથી
પસાર થતી ડમરીમાં
અનાયાસ ઝડપાઈ ચકાવો લેતાં
ઘાસ-કડબનાં તણખલાં...

ડમરી શમ્યે
થોડે દૂર ઊડી આડાઅવળા
કોઈ ઘરના ચોકમાં પથરાય...

એમ...

મારા મન-આંગણે
વિચારો પથરાય...

એ છૂટાંછવાયાં,
આડાંઅવળાં તણખલાંમાં
કોઈ આકૃતિ દેખાય
એને...

મારો 'વિચાર'
માની — ગણાવી લઉં છું.

બે કાવ્યો | થોભણ પરમાર

૧. કેટલાક યુવાનોને

નગરની હદ પર
અહીં... રસ્તાધારે
ઊંઘ્યાં છોડને
જળ સિંચતો જોઈ,
આવતા જતા યુવાનો કેટલાક
સ્વાભાવિકપણે પૂછી લે છે:
'કેટલાં થયાં વર્ષ દાદા
પંચોતેર વટાવ્યાં ?'

પ્રત્યુત્તરમાં હવે...
દૂર ઊભાં મહેકતાં વૃક્ષ અને
ઘટામાં ટહુકતાં પંખીઓ ગણાવતો નથી.
લઈને તેમને
બાજુમાં જઈને...

બીજા નવા
સો રોપ બતાવું છું.

૨. આદર્શ ગામ

સાઈનબોર્ડ વાંચીને
પ્રવેશ્યો જે આદર્શ ગામમાં
તે... તે નહીં,
દુર્ગંધ મારતો એ જ વાડો નીકળ્યું !
ભોંઠો પડીને
વધ્યો જરાક આગળ ત્યાં તો...
થઈ ગયાં શરૂ
વાડામાંય જર્જરિત વાડોલિયાં !
તેય પાછાં હિંસરુ થઈ
સામસામે ઘૂરકતાં
નખોરિયાં ભેરવતાં ભેરવતાં
લોહીલુહાણ દદડતાં !
હું અહીં મોખરે
તું તહીં છેટે છેવાડે...
મિથ્યાચારે મૂછે તાવ દઈ
આત્મશ્લાઘામાં રાયતાં
ને વાસી પૂર્વગ્રહને વળ ચડાવી
પુનઃ પુનઃ હોશભેર સત્કારતાં !

કાગડા તો બધેય... | રાધિકા પટેલ

કાગડા તો સદીઓથી કાળાં જ હતાં;
પણ, મોજ હતી — ‘કાળા’માંય.
રંગને લઈને કોઈ રંજ ન હતો.
કે ના હતી કોઈ કહેવત :
‘કાગડા... તો બધેય કાળા જ !!’
એક કાગડાને તરકટ સૂજ્યું;
રંગી લીધો પોતાને શ્વેત રંગથી.
દેવ બની પૂજવા લાગ્યો આખી ન્યાતમાં.
પણ, ચોમાસાના પ્રથમ વરસાદમાં જ ધોવાઈ ગયો રંગ.
એક તરકટી કાગડાનું લાંછન લાગ્યું આખી ન્યાત પર:
‘કાગડા તો બધેય કાળાં જ...!!’
આ કહેવતથી દુઃખી થઈ,
એક કાગડાએ આકરું તપ કર્યું;
અને મેળવ્યું — ‘શ્વેત’ વરદાન...!!
વરદાન લઈ ગયો — ન્યાત પાસે.
પણ, કોણ માને ?
ન્યાતે એને બાનમાં લીધો;
પાણીમાં ડુબાડી-ડુબાડી અધમૂવો કરી દીધો;
ને છતાંય રંગ તો ધોળો ને ધોળો જ...!!
પછી, એની ચામડી ઉતરડી નાખવામાં આવી,
ને છેવટે એ બની ગયો —
‘લાલ કાગડો’
કાગડા, બધાય કાળાં નથી હોતા...!!

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઈલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઈલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઈલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

તે તેના નિયત સ્થાને, પરસાળમાં સૂતી હતી. આજે છેલ્લી રાત હતી આ સેનેટોરિયમ-નિવાસની. ઠંડી હતી. પાસેથી ભીંત બરફ જેવી લાગતી હતી. ક્યાં અજાણી હતી ? રોજ રાતે... શાંતિથી ભીંતો જોતી જોતી નીંદરમાં સરી જતી હતી.

તેને બરાબર યાદ હતું કે આ માગશર માસના કૃષ્ણ પક્ષની સાતમની રાત હતી. સેનેટોરિયમમાં તો કેલેન્ડર પણ ક્યાં હતું ? પંચાંગ તો ક્યાંથી હોય ? પણ સુમીએ તેને થોડીક તિથિઓ યાદ કરાવી હતી : બેન, પરમ દિવસે મારાં લગન નિરધાર્યાં છે. તમારે આવવું જ પડશે. નહીં તો, રિસાઈ જઈશ તમારાથી. બેન... વચન આપો કે... તેણે તેને માંડ સમજાવી હતી કે તેનું જવું અનિવાર્ય હતું. સુખી થવાના આશીર્વાદ આપ્યા હતા, પ્રેમથી તેને ગળે વળગાડી હતી.

આ સ્થાન તો હવે છોડવાનું હતું. થોડા કલાકોનો સાથ હતો. વલ્લભકાકાની વિદાય તો સાંજે જ લીધી હતી; તે ભાવુક બની ગઈ હતી ને વલ્લભકાકા પણ છ માસ પહેલા, બેન બનેવી સાથે અહીં આવી હતી ત્યારે મનમાં અજંપો હતો. સ્થાન સાવ અજાણ્યું હતું. રેલવેસ્ટેશને એ ત્રણેય ઊતર્યા હતા ત્યારે સાંજ ઢળી રહી હતી.

કોઈએ પગદંડી ચીંધી હતી : બસ... આ રહ્યું સેનેટોરિયમ. સો ડગલાં ચાલો ને ઝાંપો આવશે. પ્રથમ છાપ નિર્જનતાની પડી હતી : આ તો... સાવ...!

મોટીબેન... નિસ્તેજ હતી. શરીર ક્ષીણ થતું જતું હતું. રોગ કરતાં રોગનો ભય વધારે હતો.

ડોક્ટરે એ જ કહ્યું હતું : સેનેટોરિયમ ઠીક રહેશે. ત્યાંની હવા સૂકી છે. હવા, દવા ને પ્રેમભરી માવજત તેમને સાજા કરી દેશે. હજી રોગ.. બહુ પ્રસર્યો નથી.

તેમણે વલ્લભકાકા પર ચિઠ્ઠી લખી આપી હતી. સહુ પ્રથમ વલ્લભકાકા જ મળ્યા હતા : મને તો કોઈ દરદી લાગતું જ નથી. હા... થાકેલાં છો. મોટી બેન પહેલી વાર મલકી હતી.

દશ-બાર કોટેજ, મુખ્ય ઈમારત અને વિશાળ જગ્યા. ‘કરો વિશ્રામ. સવારે ડોક્ટર દયાળ આવશે. બધું સવારે,’ તે સરળતાથી બોલ્યા હતા, ખુદ ચાવી લઈને પાંચમા નંબરના કોટેજમાં આવ્યા હતા.

એક ખંડ જ્યાં રોગીનો પલંગ હતો. પડખે... કિચન અને આગળની બંધ પરસાળ.

આ પરસાળ જ નીનાનું સ્થાન બની ગયું હતું જે હવે છોડવાનું હતું.

બધું યાદ હતું, યાદ આવતું જતું હતું : જીજીએ કહ્યું હતું - લો, નીનાને... તો

નીની આવી ગઈ ! અહીં જ જંપી ગઈ ઓશીકું લઈને.

થાકે તેને વિવશ બનાવી હતી.

સવારથી દોડધામમાં જ હતી ને ? જીજી... પીજીમાં આવ્યા હતા ત્યારે તે જોબ પર જવા તૈયાર થતી હતી. ને આ ખબરથી તો કેટલો આઘાત લાગે ? મોટીબેનને તો ટીબી ? કેમ થયો આ રોગ ? અને સેનેટોરિયમમાં સારવાર માટે જવાનું હતું. તેણે સાથે જવાનું હતું. મોટીબેન હતી. બીજું કોણ હતું આ દુનિયામાં ? મા-બાપ તો...? માંડ બહાર અવાયું હતું આઘાતમાંથી. ને ત્યાં આ રોગ...? નીનાએ તરત ફોન કર્યો — જોબ કરતી હતી ત્યાં, પીજીવાળી માલકિનને સ્થિતિ જણાવી.

બીજો ફોન કેદારને કર્યો હતો.

અને નીકળી પડી હતી, બેગ લેતીક.

પ્રથમ... અજાણ્યું... ગામ, સેનેટોરિયમ અને આ પરસાળ.

જીજી અવિનાશનું વાક્ય — લો, નીનીને તો નીની આવી ગઈ, કાને પડ્યું હતું... તે મલકી હતી પણ એ બધું બેચાર પળ પૂરતું, તે સાચેસાચ ગાઢ નીંદરામાં સરી ગઈ હતી.

સવારે... પંખીઓ કલરવોએ જગાડી હતી. કોઈ સ્ત્રી પ્રભાતિયું ગાઈ રહી હતી. ટ્રેનની વ્હિસલ સંભળાતી હતી. શરીરને કઠોર ફરશની અનુભૂતિ થતી હતી.

તે પૂરી જાગ્રત થઈ ગઈ હતી : અરે, આ તો સેનેટોરિયમના કોટેજની પરસાળ હતી ! એક નવી સવાર હતી !

ત્રીજી અનુભૂતિ એ થઈ હતી કે તેના ચરણો પાસે, નીચે જીજી... ટૂંટિયું વાળીને સાંકડી જગામાં સૂતા હતા.

નીના બેઠી થઈ ગઈ હતી. કેટલી શરમ આવતી હતી ? અરે, તેણે કેટલા પાદ-પ્રહારો કર્યા હશે તે ઉદાર જીવને ? પી.જી.માં તેની રૂમ પાર્ટનર વિમળા ક્યારેક હસતાં હસતાં ફરિયાદ કરતી જ હતી - નીનાબેન... તમે મને રાતભર ક્યા પાપની સજા કરો છો ?

તેણે ક્ષમા પણ માગી હતી. અવિનાશ હસ્યા હતા. ડૉક્ટર દયાળે અંજનાના એક્સ-રે તપાસ્યા હતા, ફાઈલ તૈયાર થઈ હતી.

દયાળે કહ્યું હતું : રોગ મટી જશે. કઠોર બનીને ઉપાયો કરજે, નમ્ર બનીને પ્રાર્થના કરજે.

ડૉક્ટર દયાળ તેને પાદરી કે સંત જેવા લાગ્યા હતા. ચહેરા પર કરુણા, વાત્સલ્ય અને સૌમ્યતા. પછી જાણવા મળ્યું કે તે એકાકી હતા, પત્નીની સ્મૃતિઓ સાચવતાં જીવી રહ્યા હતા.

‘તું જ સાથે રહીને સેવાયાકરી કરવાની છું ને ? સરસ.’ એમ કહીને તેમણે કેટલીક સૂચનાઓ આપી હતી. આમ કરવાનું, આમ નહીં કરવાનું.

એક સૂચના હતી કે આ ચેપી રોગ હતો. સેવા કરવાની પણ કેટલીક સાવધાની

રાખવાની. તું એ રૂમમાં તો નથી સૂતી ને ? ગુડ. તારે પણ દવા લેવાની. મટી જશે અંજનાને.

વલ્લભકાકાએ તેને પ્રેમાળ શબ્દોમાં પૂછ્યું હતું : 'તને પ્રાર્થના-ગીત ગાવાનું ફાવે છે ? રોજ સાંજે અહીં ગીતો ગવાય છે. તું પણ ગાજે. છે ને રેડિયો પાસે ?'

પ્રારંભિક અણગમો ઓગળી રહ્યો હતો.

૨

નીનાએ નક્કી કરી નાખ્યું કે તે પરસાળમાં જ શયન કરશે, ત્યાં બેસીને જ ચિંતન-વાંચન-લેખન કરશે, કેદારને યાદ કરશે.

અરે, કેદારને તો ગમે ત્યારે યાદ કરી શકાય. તે તેના પ્રેમમાં પડી હતી. તેના સત્તાવીસમે વરસે તે અચાનક તેના જીવનમાં આવ્યો હતો.

એકલી વસતી હતી પીજીમાં. માલકિન ભલી હતી. શરીર પર એક પછી એક, વરસોની થપ્પી થતી હતી પણ ક્યાં ભાન હતું ? મા-બાપ અને એક ભાઈ એક અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામ્યાં હતાં, પાંચ વર્ષ પહેલાં બન્યું હતું. તે પણ પ્રવાસમાં જવાની હતી, પણ કોઈ કારણસર ના જઈ શકી અને બચી ગઈ હતી. અનાથ બની ગઈ, એકલી બની ગઈ. અંજના તો પરણેલી હતી. જે મકાનમાં પરિવાર વસતો હતો એ ગીરવે મુકાયું હતું. દુઃખો સામટાં આવ્યાં હતાં.

નીના અચાનક પુષ્પ બની ગઈ હતી. જોબ શોધી, પીજીનો ઉતારો શોધ્યો અને જિંદગીની રફતારમાં ભળી ગઈ. રમતિયાળ હતી ને ગંભીર બની ગઈ. અંજનાના ફોન આવે : કેમ છે તું ? ના ફાવે તો આવતી રહે અહીં.

અવિનાશ પણ ફોન કરે : કંટાળો આવતો નથી ? કોઈના પ્રેમમાં પણ નથી પડી ? શું કરે છે નીની ? તે કહેતી : જાજી... શ્વાસો લઉં છું. વચ્ચે વચ્ચે થોડાં કામો કરું છું.

અને અચાનક પ્રેમમાં પડી જવાયું. બસસ્ટોપ પર... કેદાર મળી ગયો હતો. તેની બસ દશ મિનિટ મોડી હતી. સૂકી વીરડીમાં અચાનક સરવાણી ફૂટી હતી. તે કેદાર પર ઓળઘોળ થઈ ગઈ હતી.

લક્ષણો તો ઓળખાય. પીજીની માલકિને પૃચ્છા કરી હતી : બસસ્ટોપ પર કોણ મળે છે તને ? પ્રેમમાં તો પડી નથી ને ?

નીનીને કલવાવું તો હતું ને કલવાઈ હતી. પેલી સ્ત્રીએ - પરિવાર, આવક, ઘર, જ્ઞાતિ, ગોત્ર વિશે તપાસ કરી લેવાનું સૂચવ્યું હતું. તાકીદ કરી હતી કે તપાસ કરે કે તે પરણેલો તો નથી ને ? અને આડકતરી રીતે પૂછ્યું હતું કે તે એટલી તો આગળ વધી નથી ને કે શરીર...!

તે સલામત હતી. કેદાર તો ભદ્રપુરુષ હતો. તેનો પ્રિયપુરુષ હતો.

રોજ સાંજે દસબાર મિનિટોની મુલાકાત. એમાં આખા રાતદિવસની ભેગી થયેલી વાતો કરવાની. એની પણ મોજ હતી.

એમાં નીનાએ કહેલી તેના પરિવારની વાત : હા, છે ને બેન-બનેવી. ને આ,

નથી તેઓનો ફોટો. લગ્ન માટે તેને મોટીબેનને કહેવું પડશે. તેઓ જ કન્યાદાન કરશે. સમજ પડી ને, મારી તને સોંપણી ?

ને કેદારે કહ્યું હતું : એક વાર તને ઘરે મા પાસે લઈ જવી છે. વાત તો જાણે છે કે એક નીનાએ તેમના દીકરાનું મન જીતી લીધું હતું.

શું ગમે, શું ના ગમે — એ અવસ્થા તો પસાર થઈ ચૂકી હતી.

ઓરડો ખાસ મોટો નહોતો. અંજનાનો પલંગ, પાસેના ટેબલ પર દવાઓ, રિપોર્ટ, એક્સ રે, બામ, પાણીની બોટલ, થર્મોમીટર, નેપ્કિન, પાર્થનો ફોટો. ગોખમાં છબી પાસે દીવો થાય. ખુદ અંજના કરે, કેટલીક વાર. જાતે સ્નાન કરે. રાતે એકબે વાર નીના જાગે, મોટી પાસે આવે, ખસેલા વરગો, ચાદર-બારીનાં બારણાં સરખાં કરે. ક્યારેક તે જાગતા હોય તો સામે ખુરશીમાં બેસે ને બે વાત કરે.

ક્યારેક તો ગુરુવારની રાતે પૂછી બેસે : નીની, કાલે શનિવાર છે ને ?

જીજીજી... દર શનિવારે સાંજે આવતા અને સોમવારે... સવારે ચાલ્યા જતા.

અંજના અવિનાશને રટતી હોય ને તેને કેદારની યાદ આવી જતી.

નિશ્વાસ નાખતો હશે ને બસસ્ટોપ પર ? અને તેણે તેના અહીંના રોકાણની સાચી વાત પણ કહી ક્યાં હતી ? એક કે બે માસની ગણતરી હતી.

કેદાર આવી જઈશ બે માસમાં. ત્યાં સુધીમાં કોઈ જરૂર આવી જશે. અને કેદાર, તેમને આપણા સંબંધની વાત પણ કહેવાની છે ને ? એ પણ કહી દઈશ. કેદાર, એ લોકો ચકિત થઈ જશે.

અરે, આપણી નીનીએ વર પણ શોધી કાઢ્યો ! છે ફોટો ? હોય જ ને ! તેઓ કહેશે બધું અચાનક બની ગયું હતું.

તેણે નિરાંતે પત્રો લખ્યા; કેદારને, પીજીની સખીને, જોબ કરતી હતી એ સંસ્થાને.

સુમી મળી ગઈ હતી, સત્તર-અઢારની. હસમુખી, વાને સાંવરી, નમણી, ચબરાક ને પતંગિયા જેવી રમતિયાળ.

સેનેટોરિયમના કાર્યાલયમાં કામ કરતી હતી, દરદીઓને પણ મદદ કરતી હતી.

તેણે જ નીનાને માહિતી આપી હતી કે મહાદેવ-મંદિર પાસે એક દુકાન હતી જ્યાં બધી ચીજો મળતી હતી — આટો, તેલ, ઘી, દાળ, મસાલા, ચોખા, શાકભાજી ! અરે, નીનાબેન... પોસ્ટકાર્ડ, કવર, કાગળ, પેન્સિલ કે બોલપેન પણ મળે.

દૂધ સવારે આવે. દવાઓ... મેડિકલ સ્ટોરવાળો છોકરો આપી જાય. બોલો, છે કાંઈ પ્રોબ્લેમ ?

અને તેણે પૂછ્યું હતું : સુમી, ક્યાંય અરીસા મળે ? હું તો અહીં આવીને મારો ચહેરો જ ભૂલી ગઈ હતું.

તે બે પળ અટકી હતી ને પછી રમતિયાળ સ્વરમાં બોલી હતી : બેન, શું કરવો છે ચહેરો જોઈને ? અહીં તો છાતીના ફોટાઓ પડે છે, સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના. ખુલ્લા થઈને મશીન સામે ઊભા રહી જવાનું. અંદરનું ચિતરાઈ જાય ફિલમ થઈને. બુન... શું બળ્યું

છે આ શરીરમાં ?

નીનાને લાગ્યું હતું કે આ છોકરી તો મોટી જ્ઞાની હતી.

તેને... છેક સુધી અરીસો મળ્યો નહોતો. બારી પાસે ઊભી રહેતી ને વાળ ગૂથી લેતી હતી, ચહેરા પર ટેવવશ પાઉડર લગાડી લેતી અને ત્યાં અંજનાનો સાદ પડતો : નીની...!

જાજી આવે એ તેને પણ ગમતું હતું. પાંચ દિવસનો ખાલીપો શનિવારની સાંજે ઓગળી જતો હતો, માહોલ બદલાઈ જતો, અંજનાના નિસ્તેજ ચહેરા પર હરખ ઊભરાવા લાગતો.

કેટલી વાતો થતી, સાત વર્ષના પાર્થની-માતાની-રોગની-સેનેટોરિયમની ?

અવિનાશ ખનગીમાં નીના પાસેથી અંજના વિશે માહિતી મેળવી લે : કેમ રહે છે ? દવાઓ, ચયરી... લે છે નિયમિત ? તને પરેશાન કરે છે રાતે, ઉજાગરાઓ...? સાંભળ... બે રાત હું જાગીશ. અહીં બારણાં વચ્ચે જ શયન કરીશ. તું નિરાંતે આરામ કરજે. વગેરે વગેરે... વાતો થાય. અને ક્યારેક અંજનાનો બબડાટ સંભળાય : શી વાતો કરતાં હશે સાળીબનેવી ?

ને ત્યારે અવિનાશ કહેતા હોય : નીની, હું તારો ઓશિંગણ છું અને રહીશ.

અને નીના ભાવુક બનીને કહેતી હોય : મારી બેન છે ને ? અને તમે પણ મારાં જ છો ને ?

૩

સુમી પત્રો લાવતી હતી : લો નીનાબેન, તમારો લવલેટર.

તે હસી પડી હતી : આ છોકરી તો લવલેટર વિશે પણ જાણતી હતી. કેદારનો પત્ર હતો : થોડી રીસ, અકળામણ ને થોડો ગુસ્સો.

આ તેનો બીજો પત્ર હતો. થયું કે કેદારને કેવી રીતે સંભાળી શકશે. એક વાર જઈ આવે તો ? કહેશે જાજીને : લઈ લો બેચાર રજા. તે તેનો ઘરકુલો જોતી આવે, પીજીવાળી બાઈને મળતી આવે, જોબવાળા સરને સમજાવતી આવે.

હકીકતમાં - એ બેય સ્થળે સંબંધ પૂરા થયા હતા. જોબ ચાલી ગઈ હતી ને પીજી-વાળીએ તેનો સામાન પરસાળમાં, નધણિયાતો મૂકી દીધો હતો. તેને તો બસ, કેદારને મળવું હતું.

લખી પણ નાખ્યું : પ્રિય કેદાર... હું જ આવી જાઉં છું, વ્યવસ્થા કરીને.

એ પહેલાં, નીનાએ તેની આખી દિનચર્યા જણાવી હતી : રેલવેસ્ટેશનની વ્હિસલ જગાડે, રાતે થાક સાંકડી પરસાળમાં પોઢાડે, સ્વપ્નામાં તું પણ આવે ને ક્યારેક વલ્લભઅંકલ, સુમી, ડૉક્ટર દયાળ કે ગમે તે. બે સમયની રસોઈ, વસ્ત્રો ધોવાં, સ્નાન, બારી પાસે ઊભા રહીને કેશગૂંથન, ખરીદી... મંદિર પાસેની હાટેથી, સુમી સાથેની ગપસપ... જાજી હોય ત્યારે બધું બદલાઈ જાય. રમૂજ સ્વભાવ. કેટલું હસાવે ? રાતે તે જ જાગે. મારે પરસાળમાં ગાઢ નીંદરામાં જંપી જવાનું. સુખ મળે પાર વિનાનું.

હવે આપણાં લગ્નની વાત જણાવવી છે. બસ, તરત.. પરણી જવું છે તને. પછી થોડું સૂવાનું મળવાનું હતું ? બસ... અત્યારે... સૂઈ લઉં.

તે ક્યાં જઈ શકી હતી ? ડોક્ટર દયાળે તેના નખનો રંગ જોયો હતો.

કહ્યું હતું કે કેમ આટલી ફિક્કી હતી. દરદીની સેવા કરવાની, પણ દૂર રહેવાનું. ક્યાં સૂવે છે ? પરસાળમાં ને ?

અને તેની છાતીનું સ્ક્રિનિંગ પણ કર્યું હતું. સુમી પાસે જ હતી.

વસ્ત્રો ખુલ્લાં કરતી વખતે તે સહજ રડી હતી. ડોક્ટર દયાળની દૃષ્ટિ પરદા પર હતી. કહ્યું : બરાબર છે. ફેફસાં ચોખ્ખાં છે.

તેમણે દવા આપતા કહ્યું હતું : સવાર-સાંજ લેજે. શેની ચિંતા કરે છે અહીં ? સેનેટોરિયમમાં તબિયત સુધરે, સહુ સાજાં થઈને પાછાં ફરે. અંજનાની તબિયત સુધરી રહી છે. એકાદ માસમાં તો વિદાય આપવી પડશે.

પછી... ઉમેર્યું હતું : મીઠડી, તારે પણ. દવા લેવાની. હસતા રહેવાનું, ગીતો ને સ્તવનો ગાવાનાં.

તે ખુશ થઈ હતી. કેદાર સાવ પાસે લાગેલો. સુમી જ ધીમેથી ટહુકી હતી : તમને પિયુમિલનનો યોગ જાગ્યો છે, નીનાબુન.

૪

ડોક્ટર દયાળના આશ્વાસન છતાં અંજનાની મુદત વધુ એક માસ લંબાઈ હતી. નીના કેટલી હતાશા અનુભવતી હતી ? કેમ કરીને કેદારને સમજાવવો ?

થતું હતું કે સવારની ટ્રેનમાં દોડતીક જઈને બેસી જાય.

અવિનાશ... અચાનક આવ્યા હતા ને બીજી સવારે તો ચાલ્યા જવાના હતા.

નીનાએ ઉતાવળે સમાચારો આપ્યા હતા, તબિયતના, એક માસના વિલંબના, મોટીના સ્વભાવના : ચીડિયલ બની ગઈ હતી. અકારણ ગુસ્સે થઈ જતી હતી.

ને તેણે, સાથોસાથ કેદારની વાત પણ ટૂંકમાં કહી હતી : ક્યાં મળ્યા, સારો છે કેદાર, મા છે, જોબ કરે છે, પત્રો આવે છે.. તે તેને પરણવા ઈચ્છે છે - અહીંથી જવાય પછી તરત જ. પેલાની ધીરજ ખૂટી હતી...

અવિનાશે બન્ને બાબતોના સાથે ઉત્તર વાળ્યા હતા : તારો ઋણી છું કે તું તેની આટલી સંભાળ લે છે. છે ફોટો કેદારનો ? સારું કર્યું નીની. હા, એકમેકના સહારાની જરૂર પડે છે. શું કહ્યું દયાળે ? ચીડ ને ? આમ તો પહેલેથી જ... લગ્ન અમે જ કરીશું તારા. મને મેળવજે ત્યાં ગયા પછી. તું સારી રીતે સંભાળે છે અંજનાને. વલ્લભભાઈ મળે ત્યારે તારા ગુણગાન ગાતા હોય. જો જોબ કરવાની નથી. પીજીમાંથી જે સામાન હોય, લેતી આવજે. કેવી રામાયણો હોય છે નોકરીની ? તે શું કરે છે, જોબ કે...? જોબ જ સારી. પાંચ તારીખ સુધીમાં કવર આવી જાય. અને હમણાં તેને આ વાત ના જણાવીશ. નીના, તેમની દવા કરવી ખૂબ મુશ્કેલ.

તેમણે નીના સાથે મધરાત સુધી વાતો કર્યે રાખી હતી. ક્યારેક સાવ ધીમે તો ક્યારેક જરા મોટેથી.

સવારે તો ચાલ્યા જવાનું હતું. રાત થોડી ને વેશ ઝાઝા.

તરત સુમી આવી હતી. હાથમાં મોટું કવર હતું. અને મલકતી હતી. સ્મિતમાં લજજાની છાંટ હતી. સાડીમાં હતી. અણઘડ રીતે પહેરેલી હતી. પગમાં ઝાંઝરાં હતાં.

શુભ સમાચાર આપ્યા : બેન... અચાનક જ એ લોકો આવ્યાં હતાં. મને જોઈ ને ગમી પણ ગઈ. ગોળ-ધાણા ખવાઈ પણ ગયા.

નીનાએ તેને ગળે વળગાડી હતી : વાહ, મારી સુમી. તું તો કેટલી મોટી થઈ ? સુખી થા. શું નામ વરનું ? વાહ ! સરસ... તું સુમી ને તે ગોપાલ. શું લાવી છું ? મોટું કવર ? મોટી ગિફ્ટ ? મારા પિયુની ? અરે, તને પણ મળશે. પાર વિનાની ?

મોટું કવર હતું. કેદારનું નામ લખ્યું હતું. એકાંત મળ્યું ને નીનીએ ખોલ્યું હતું. ભીતર ફડફડ થતું હતું.

તેણે કેદારને લખેલા પત્રો હતા. આ પરસાળમાંથી ભીંતને અઢેલીને બેસીને લખેલા હતા. પરત ? હા, પરત ! સાથે એક - સંબોધન, લિખિતંગ વગરની ચિઠ્ઠી; લખ્યું હતું : સંબંધ પૂરો થાય છે. સાંકડી પરસાળમાં ગમતા પુરુષ સાથે મોજ કર. ક્યાંથી અહીં આવે ? પેલાને સ્ત્રીનો અભાવ ને તારે... પુરુષનો. કશી સ્પષ્ટતાથી ગુંજાશ નથી. મને જૂની નીની ક્યાં મળવાની હતી ? આની જરૂર નથી.

કેટલો આઘાત લાગ્યો હતો ? એમ થયું કે આ જ સ્થિતિમાં તેનું મૃત્યુ થાય. શો અર્થ હતો અસ્તિત્વનો ? તેણે કેદારને તન-મનથી સાચુકલું ચાલ્યો હતો.

૫

છેલ્લી રાત... અરે, થોડા કલાકો બાકી હતા. કેમ નીકળી શકશે, એ બસસ્ટોપ પાસેથી ? નક્કી કર્યું કે તે.. અંજના ઘરની બહાર નહીં નીકળે. ના, કેદારને હવે મળવું નહોતું. તેનો પ્રેમ આટલો પોકળ હતો કે... પરપોટો બનીને. ફૂટી ગયો ?

કેટલી સ્પષ્ટતાઓ કરી હતી કે કશું જ નહોતું, જાજાજા... સાથે, કોઈ સાથે ? દયાળસહેબ, વલ્લભઅંકલ... ! અને આ રોકાણ તો મોટીબેનની માંદગી સબબ હતું. હું પવિત્ર છું, દુન્યવી માપદંડ પ્રમાણે. અરે, મનથી પણ કોઈને... !

આ છેલ્લી રાતે બધું યાદ આવતું હતું. ઈચ્છીએ છતાં પણ ક્યાં કશું ભૂલી શકાતું હતું ? વર્તમાન ધીમે ધીમે અતીત બનવા જઈ રહ્યો હતો.

તે હવે ક્યાં પીજામાં જવાની હતી ? મોટીબેન-જાજાની સાથે રહેવાની હતી. તે જશે. બે દિવસ આરામ ફરમાવશે. રસોઈ કરશે, ગમતાં ગીતો ગાશે.

અને પછી પીજામાં જઈને સામાન લઈ આવશે. આ જીવનને નવા જીવનમાં ઢાળી દેશે.

સાંજે તેણે અને જાજાએ મળીને સામાન બાંધ્યો હતો. કેટલું યાદ કરવું પડ્યું હતું ? કાચની ચાર રકાબીઓ, એક નાનો તૂટેલો કપ, વળગણી પર સુકાતી ચાદર, અભેરાઈ

પર મૂકેલો બત્તીનો બલ્બ, સોય-દોરાનું બોક્ષ, અંજનાબેનનો કાંસકો જે અરીસા પાછળ રાખ્યો હતો.

બધું હસતાં હસતાં બાંધ્યું હતું.

પરોઢ ફૂટું ફૂટું થતું હતું. આજે પણ અટકળથી સમયનું અનુમાન લગાવ્યું હતું. મહાવરો હતો.

હમણાં પંખીઓ કલરવ કરશે, પાસેના કોટેજમાંથી અમરતબેનનું પ્રભાતિયું પ્રગટશે. કદાચ... જીજા તેને જગાડવા સાદ પણ કરશે.

વચ્ચેનું બારણું કાંઈ બંધ નહોતું, ઠાલું વસાયું હતું. તેણે રાત દરમિયાન મોટીની ઉધરસનું ડૂસકું સાંભળ્યું નહોતું, મોટીબેન સારી થઈ રહી હતી. જીજા પહેલી જ વાર અંદરના ખંડમાં સૂતા હતા. તે મલકી હતી.

અને અચાનક મોટીના દબાતા શબ્દો કાને પડ્યા હતા : રેઢી પરસાળ મળી ને તમને બેયને ફાવતું મળ્યું. હું ક્યાં ઊઠીને જોવા આવવાની હતી ? તમે શું માન્યું કે હું મરી જવાની હતી ? રહી ગયા હતા મારા વિના — સ્ત્રી વિના ? ને પેલીય સગી નાની ! દેવતા ને દારૂ ! ભોળવી હશે કે તે જાણીને...

થીજ ગઈ નીના. આ મોટીબેન...? કેદારે શંકા કરી ને હવે મોટીબેને !

પાછળ જીજાનો અવાજ : શું બકે છે, ભાન છે તને ? એ છોકરીએ તો તને સાજી કરી, નવું જીવન આપ્યું... પગ પકડ... નીનાના.

એ પછીનું કશું ના સંભળાયું.

નીનાએ સાંભળ્યું પણ ક્યાં હતું ?

નિર્ણય લેતાં એક મિનિટ લાગી. તે તેમની સાથે નહીં જાય, પીજામાં જશે.

નીનાએ તેનો સામાન અલગ તારવી લીધો; બારી ખોલી, નવી હવાના પ્રવેશ માટે.

નિરાંતનો એક શ્વાસ | કંદર્પ ર. દેસાઈ

મમ્મીએ હાથ જરા જોરથી દાબ્યો, આંખો નમાવી અને પછી મીંચી ટીપી, હંમેશ માટે. એ સાથે હું બંધાઈ ગઈ એક એવી પળમાં કે... મમ્મીની આખરી ઈચ્છા હતી કે એમને એ જીવે છે, હું એમ જ વિદાય કરું ! ન તો સોળ શણગાર કરવાના કે ન સાવ સાદું લૂગડું ઓઢાડવાનું. એ તો મજાથી જીવતી પોતાની રીતે મનગમતાં રંગબેરંગી કપડાં શોખથી પહેરે, માત્ર સાડી જ નહિ, પંજાબી ને મેક્સી ને આ કે તે. બીજાને પણ આપે. ખાય-પીએ પણ પોતાની પસંદગીનું. કહે, ‘મને ડાયાબિટીસ નથી તો પછી બંગાળી મીઠાઈથી પરહેજ શું કામ ? ભલે, તમારી લોકો જેમ ઝાપટું નહીં પણ સંદેશના બે ટુકડા તો ખવાય જ ને !’ કહેતાં મોં પર અજબ શી સુરખી આવે. જોકે સંથીમાં સિંદૂર પૂરે કે

મંગળસૂત્ર લટકાવે એવું નહિ, પણ કાચની લાલ-લીલી બંગડીઓ અચૂક પહેરે. બાકી એક હાથે ઘડિયાળ અને બીજા કાંડે બ્રેસલેટ એવું તો મેં કેટલીયે વાર જોયું હશે!

એટલે જ્યારે મેં મમ્મીના અંબોડે મોગરાની માળા ગૂંથી અને એમને ગમતી મોતીની માળા પહેરાવી. બાજુમાં ગુલછડીનો નાનકડો બૂકે મૂક્યો ને છેલ્લે પોતાની પસંદથી ખરીદેલી પણ પહેરવાની બાકી રહી હતી એ આછા લીલા રંગના પોતમાં કથ્થાઈ-લાલ બુટ્ટાવાળી કલકત્તી સાડી ઓઢાડી ત્યારે બબુફોઈથી રહેવાયું નહીં. મને એક ખૂણે ખેંચી જઈ કહે, ‘છોડી, તને ખબર નથી, વરસ થયું, તારો બાપ ગુજરી ગયો છે?’

મારા માટે એ આઘાતની ક્ષણ હતી કેમ કે સાચે જ મને ખબર નહોતી કે સંપતરાય ગુજરી ગયા છે ! એ એક ક્ષણમાં મેં અનેકો ક્ષણ જોઈ લીધી, જીવી લીધી અને વળતી ક્ષણે નિર્ણય લેવાઈ ગયો. બબુફોઈને મક્કમ અવાજે કહ્યું, ‘ના, નથી ખબર. જો મને ખબર હોત તોપણ મારા માટે મમ્મીની ઈચ્છા સર્વોપરી. એમણે મને કહ્યું છે, એમ એમને ગમતી રીતે જ વિદાય આપીશ.’

‘રૂપાલી પછી ક્યાંક... જોવા જેવી ન થાય.’

‘શું બાકી રહ્યું છે? આખી જિંદગી તો જોયું છે, એ તમારાથી પણ ક્યાં છાનું છે ? આ મારા નામ પાછળ સંપતરાયના બદલે સુમતિબેન અમરતું લખાયું છે?’

‘તે ભલે લખાયું હોય, છૂટાછેડા થોડા લીધા’ તા, તારી માએ!’

‘જુઓ ફોઈ, હજીયે તમે એ સંબંધને વળગી રહ્યા છો, જેમાંથી એ બંને ક્યારનાંય છૂટી ગયાં હતાં’

‘હા, તારી મા...’

‘બસ બબુફોઈ, બહુ થયું. ક્યારનાંય તમે તારી મા, તારી મા કહ્યા કરો છો તે એમ કરીને તમારા ભાઈની વાતને સાચી ઠેરવવામાં શું મથો છો.’ સહેજ શ્વાસ ખાવા અટકીને કહ્યું, ‘હું કંઈ નાની કીકલી નથી. છેક નાનપણથી જોતી આવી છું, મારી માના, હા, મારી માના સંઘર્ષને. આવડી મોટી પ્રોફેસર થઈ છું તે કંઈ એમનેમ નથી બની ગઈ.’

મને આમ અકળાઈને બોલતી સાંભળી અમરનું ધ્યાન મારા ભણી ખેંચાયું. એ નજીક આવ્યો. મારી છલછલ થવા માંડેલી આંખો તરફ એનું ધ્યાન ગયું.

‘શું થયું ? મમ્મીએ તો કહ્યું તું કે મને હસીખુશી વિદાય આપજો. આ શું પાછું ? મમ્મીના શણગાર પૂરા થઈ ગયા ? એમને પેલી લીલી કલકત્તી જ ઓઢાડજે હોં’ કહેતાં બબુફોઈ તરફ જોયું અને કહ્યું, ‘બબુફોઈ, જરા આમ આવો તો. આ રસિકભાઈ પંચકની ને એવીતેવી માથાકૂટ કરે છે.’

અને એમ મેં... માને વિદાય આપી.

જોકે આવી ક્ષણો શું સાચે જ આપણા મનમાંથી સરળતાથી વીતી જાય છે ? ના, એ તો ખેંચી જાય છે વધુ ને વધુ ઊંડા કળણમાં, જ્યાંથી માંડ માંડ જાતને પાછી ખેંચી હોય !

કેટલીક ક્ષણો એનાં સૌથી વધુ વરવા રૂપો સાથે દેખાયા કરે છે એનો કોઈ હિસાબ નથી. બબુફોઈની એ એક વાત મનમાં કાંટાની જેમ ભોંકાયા કરે છે અને હું ચૂપચાપ બેસી જોયા કરું છું એ ક્ષણોને !

સૌથી પહેલી જે યાદ આવે છે તે ઘોડિયામાં સૂતેલ અક્ષતને ઊંચકી લઈ બાલકનીમાંથી નીચે ફેંકવા જતા હાથને રોકતી, પગ પકડતી ને પછી વાઘણની જેમ ત્રાટકી હાથમાંથી અક્ષતને ઝૂંટવતી મારી મા !

પછીની ક્ષણોમાં – એક હાથે અક્ષતને ઊંચકી, બીજા હાથની આંગળીએ વળગેલી હું; ચૂપચાપ અંધારી રાતે રસ્તા ઉપર ઊભાં છીએ. રિક્ષાની રાહ, કોઈ આવે એની રાહ કે પછી, ખબર નથી આગળ શું થવાનું છે – તેની રાહ ? આ વિકલ્પોને સમજવા જેટલી ત્યારે મારી વય ક્યાં હતી ? પણ એટલું ચોક્કસ હતું કે ‘મમ્મી છે.’ આ હૂંફ, આ ભરોસો કોઈ ચિંતાને નજીકેય ફરકવા દેતું નથી.

મામા-મામીને આશરે, નિમાણાં નથી ને છતાં હક્ક કરતા ... ખચકાતી મને જોઈ આંસુ સારતી મમ્મી.

એવું નથી કે બધી ક્ષણો દુઃખ અને પીડાની છે. મમ્મી કહેતી, ‘આ સમય પણ વીતી જશે.’ અને એમ જ થયું. દુઃખની પળોને ક્યાંય પાછળ રાખી દે એવી સુખની અઢળક ક્ષણો પારીજાતનાં તાજાં ફૂલોની જેમ ખરવા લાગી.

– મારા બારમાની પરીક્ષાને પાસ કર્યાની પળે યોજાયેલી પાર્ટીમાં ખુશખુશાલ મમ્મા.

– અક્ષતે એન્જિનિયરિંગમાં એડમિશન લીધું અને એને કોચીની નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં મૂકવા જતી મમ્મી. – પોતાની ફલાવર શોપના ખરીદીના દસ્તાવેજ પર માત્ર સુમતિબેનના નામની સહી કરતી મમ્મી !

– એ જ ફલાવરશોપમાં માથામાં સફેદ ઝાંચ લઈ ઓનલાઈન ઓર્ડર-સપ્લાય માટે વેબસાઈટ બનાવવા માટે માથાકૂટ કરતી મમ્મી.

– ‘હવે તો મૂક’ ‘નિરાંતે જીવ’ કહેતાં મને અને અક્ષતને—અમારી સામે જોઈ હળવું હસતી ને પાછી પોતાના કામે વળગતી મમ્મી.

હજીયે યાદી લંબાતી જાય, દીકરીનાં લગ્ન અને દીકરા જેવો જમાઈ મેળવી હાશકારો અનુભવે કે અક્ષતે વિદેશગમન કર્યું ત્યારે ત્યાં જવા માટે પોતાનો પાસપોર્ટ કઢાવવા જાતે ગઈ. ત્યાં જઈ અક્ષતને પણ શીખવ્યું કે અહીં માત્ર કમાવાનું નથી. જીવન હરવાફરવા અને જીવવા માટે પણ મળ્યું છે.

દરમિયાન શું એ કે ક્ષણ એવી ન આવી કે એમને, મને કે અક્ષતને સંપતરાયની ખોટ ન સાલી ?

મમ્મીની વાત કરું તો ના.

અક્ષતને લઈ મમ્મીના ચરિત્ર પર જે કાળી ટીલી ચોંટાડવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો એ પછી મમ્મીની દુનિયામાંથી સંપતરાયનું નામ સુધ્યાં ભૂંસાઈ ગયું. જોકે આંખના કોઈ

ખૂણે છુપાયેલી પીડા ભૂંસાઈ શકી ન હતી. સંપતરાયનું વજૂદ માત્ર એ પીડા પૂરતું સીમિત રહી ગયું હશે કે એટલુંય નહીં ?

મમ્મીએ કેટલીય અંગત વાતો કરી છે. પોતાનો સંઘર્ષ, પોતાની પીડા, એમ પોતાની સિદ્ધિ અને સફળતાની ખુશી. — પણ પોતાની આ અંગત પીડાની વાત ? કદાચ એટલા માટે પણ ન કરી હોય કે એ પીડાના દાયરાથી ક્યાંય દૂર નીકળી ગઈ હોય !

મને ખોટ સાલી ?

ના. કેમ કે મને તો રોજેરોજના ઝઘડા-કકળાટથી મુક્તિ મળી. સંપતરાયે પપ્પા તરીકે હૂંફ આપી હોય એવી એકે યાદ નથી. તો પછી-? એની સામે એવું કંઈ યાદ કરું તો મમ્મી જ યાદ આવે. મોડી રાત્રે દુકાનેથી પાછી ફરે ત્યારે ઊંઘમાંથી ઉઠાડી, સાથે લાવેલાં ગરમાગરમ દાળવડાં ખવડાવે! આ તે મારી મમ્મી કે પપ્પા ?

અને અક્ષત ?

અક્ષતે એક વાર કહ્યું હતું, ‘જેણે મને દીકરા તરીકે નપાસ કર્યો એને હું બાપ તરીકે... મને દુઃખ એક જ વાતનું છે. મમ્મીનાં દુઃખનું કારણ હું છું ! જો હું ન હોત...’

એનાં અધૂરાં વાક્યો મમ્મી સુધી પહોંચ્યાં. મમ્મીએ કહ્યું, ‘મારા દુઃખનું કારણ તું કેવી રીતે હોઈ શકે ? તું... તારા કારણે તો હું ઊજળી છું. નહીં તો મને થોડી ખબર પડત કે હું ફૂલોનો વેપાર કરતાં કરતાં લાખોપતિ થઈ શકીશ ?’ પછી એક ઊંડો શ્વાસ લઈ કહે, ‘દીકરા, કોઈ પણ વાત, સંબંધ કે વ્યક્તિને જ્યારે પણ સ્વીકારે, પૂરા વિશ્વાસથી સ્વીકારજે. મનમાં જરા સરખી પણ શંકા રાખ્યા વિના, નહીં તો...’

મને તરત યાદ આવ્યું, દૂધ ભરેલા તપેલામાં લીંબુ નિચોવાયેલું જોયું હતું તે. પાણીની તર સાવ અલગ પડી ગઈ અને એની નીચે ફોદાં ફોદાં ! માણસ ધારે તો આવી આકરી ઘડી પછીયે પોતાના જીવનને નવું રૂપ આપી શકે. બાકી તો —.

આમ છતાં, મનના ખૂણાને એક સવાલ ખોતર્યા કરે છે. ‘શું મમ્મીને ખબર હોત કે સંપતરાય નથી... તો શું એ આમ જેમ જીવતી હતી એમ જીવત ? કે આમ ઓછા તો ઓછા, આછા તો આછા એવા શણગાર સાથે જવાનું પસંદ કર્યું હોત ?’ આ સવાલ મારી ઊંઘ ઉડાડી દે છે ! અને પછી વીતેલી ક્ષણો ભૂતાવળની જેમ મારી આગળપાછળ નાચ્યા કરે છે.

ક્યારેક અકળાઈને અમરને ઉઠાડું. એ સાંભળી રહે. કશું બોલે નહીં. બહુ કહું ત્યારે કહે, ‘તારા માટે મહત્વનું શું છે ? મમ્મીની ઈચ્છા કે આ કલ્પેલો સવાલ ? જોકે આનો જવાબ તને ખબર છે એટલે બહુ વિચાર્યા વિના શાંતિથી સૂઈ જા.’

સૂઈ તો જાઉં છું, પણ - અજાણતાં ખૂલી ગયેલા બંધ ઓરડાની હવડ વાસ જેવો એક સવાલ સતત મનને વળગી પડ્યો છે !

***

છેવટે અક્ષત અને ઉમંગી પણ આવી પહોંચ્યાં. સુખની-દુઃખની, આમની-તેમની વાતોથી નવરાં પડ્યાં એટલે મમ્મીના રૂમમાં જઈ એમનો ખજાનો ખોલ્યો. કેટલી ચીવટથી પરબ ❖ નવેમ્બર, 2020

એકદમ વ્યવસ્થિત કબાટ ગોઠવ્યું છે ! સામે જ દેખાય એમ એક ડાયરી છે. જેમાં કોને શું આપવું તેની વિગતવાર નોંધ છે. ઘર અમરના નામે, દાગીના ઉમંગીને, રૂપાલીને એક ગોલ્ડ ડાયમંડ સેટ. કોંસમાં લખ્યું છે, રૂપાલીને લગ્ન સમયે ઘણું આપ્યું છે. રોકડ અને શેર સર્ટિફિકેટ અક્ષતને. ફલાવર શોપ અને એનો ધંધો અક્ષત અને અમર નક્કી કરે એમ. રાખે, વેચે, ભાડે આપે, માણસો રાખે, જે કરવું હોય તે કરે.

બધા બહુ બધો અવાજ કરે છે. ‘આ બંગડીની ડિઝાઈન તો હવે જોવા ન મળે !’ થી લઈ ‘નવસેરી હારમાં જુઓને કેવું બારીક કામ છે ?’ ‘અને આ લો કેટકેટલી રંગબેરંગી સાડીઓ છે ! રેશમી અને સુતરાઉ, ભારેથી લઈ સાધારણ. જેને જે ગમે તે લે. પહેલો હક દીકરીનો.’ ઉમંગીએ ડાયરીમાં વાંચ્યું અને કહે, ‘લાવો, જરા જોવા તો દો રૂપાલીબેન !’

કબાટમાંથી સાડીની એક થપ્પી કાઢી ઉમંગીને આપી. ઉમંગીએ ડાયરી બાજુમાં મૂકી સાડીઓ જોવા હાથમાં લીધી. ડાયરીમાંનું એક પાનું સહેજ ફફડતું દેખાયું. કુતૂહલવશ ડાયરી ઊંચકી અને જોયું. વરસેક પહેલાંનું છાપાનું કતરણ, જેમાં સંપતરાયના બેસણાની જાહેરાત હતી. ઘડીક મારો શ્વાસ થંભી ગયો. જ્યાંથી કતરણ મળી; ડાયરીનાં એ પાનાં ઉપર કશીક નોંધ હતી. મેં આસપાસ નજર ફેરવી. સૌ જોવામાં - વાતો કરવામાં વ્યસ્ત. એ બધાંથી થોડી અળગી થઈ મમ્મીની રોકિંગચેરમાં બેઠી અને ડાયરીમાં સામે જોયું.

‘ફોતરું ઊંડે એમ આ સંબંધ પણ ઊડી ગયો ! પીડા-નરી પીડા જેની પાસેથી મળી એની સામે પણ હવે કોઈ ફરિયાદ નથી. ફરિયાદ તો શું - કશો ભાવ નથી. કાળજાનો પથ્થર બનાવતાં શીખી. એ સાથે જ મારી સ્ત્રીસહજ કોમળતા પણ ગાયબ! જે વેઠ્યું છે એની કથા માંડું તો - પણ શું કામ એ કથા ? મુક્ત છું સાવ ! એક ઊંડો શ્વાસ લઈ જાણે મુક્તિને અનુભવી.

બસ એમ જ હું મુક્ત રીતે જ વિદાય લઈશ.

મારા ચહેરા પરનો તણાવ હઠ્યો. મેં પણ એક ઊંડો શ્વાસ લીધો !

વડલો મને બહુ ગમે. ક્યારેક એની છાંયામાં આળોટવાનું મન થાય તો ક્યારેક એની વિશાળ કાયા પર ચડી ઓળકોળામણી રમવાનું. કોઈ દિવસ એવો વિચાર પણ આવી જાય કે પેલાં પંખીઓની જેમ હું પણ એના જ આશ્રયે રહી પડું. પણ જિંદગીની આપાધાપીમાં એવું કરવાનો સમય ક્યાં હવે ! પરંતુ જ્યાં જ્યાં પણ એની હાજરી વર્તાય ત્યાં ત્યાં મનોમન આ બધી કીડાઓ અચૂક કરી લઉં ! એનાં પાંદડે પાંદડે ઘૂમી વળું ભમરી બનીને. ચડી જાઉં પોપટ બનીને ટગ ડાળે, ને સૂઈ જાઉં બગલો બનીને ઘસઘસાટ. કીડી બનીને આખાયે બ્રહ્માંડની પ્રદક્ષિણા ના કરતો હોઉં એમ આદરું આખાય વડની અદકેરી સફર! હા, મારે ક્યાં કોઈ ઠેકાણું છે કે પહોંચવાની ઉતાવળ હોય. હું તો મન સ્વરૂપે જ વિલસી રહું છું વડ વડમાં.

આમ તો એ મારો બાળપણથી જ ભાઈબંધ. મોટા ભાગની બપોર છેક હમણાં સુધી એના જ સાંનિધ્યમાં ગાળેલી. એ રીતે દાદાની ભૂમિકા પણ એણે બખૂબી નિભાવી હતી. આ જ કારણે જ્યારે અંગ્રેજીના શિક્ષક વડલાને બનિયન ટ્રી ને હિન્દીના શિક્ષકને બરગદ કહેતા ત્યારે આ ‘બ’ ‘બ’ના બબડાટથી માથું પાકી જતું. એક વખત તો સાહેબે વડવાઈને હિન્દીમાં શું કહેવાઈ એવું પૂછેલું ત્યારે ચાઈ કરીને ‘બરગદાઈ’ એવો જવાબ પણ આવા જ કોઈ રોષને કારણે અપાઈ ગયેલો.

કબીરવડ કે અહીં ગાંધીનગરમાં આવીને કંથારપુર વડનું દર્શન કરું એ પહેલાં તો કંઈ કેટલાંય વરસોથી મારા ગામનો એક વિરાટ વડ મારી ચેતનામાં પલાંઠી મારીને બેસી ગયો હતો. મારી નાની નાની આંખોમાં એને રોપાઈ ગયેલો જોઈને આજે પણ હૃદય લાલ ટેટા જેવું મસ્ત મસ્ત થઈ જાય છે. અડધાક વીધામાં ફેલાયેલા એ વડને અમે રાણાતાનો વડલો કહેતા. ગામના ગોંદરા પાસે જ એનો મુકામ. ત્યાંથી ચાર-પાંચ રાશવા જ દૂર અમારી વિલાયતી નળિયાંવાળી નિશાળ. ને નિશાળની બારી આગળ જ લાભુ સા’બનાં બેસણાં. સવારે નિશાળે પહોંચીએ એ પહેલાં રાણાતાના વડલે બે-ત્રણ હંચકા ખાઈ લેવાના. વડવાઈ પકડીને સેલ્લારા ના ખાઈએ ત્યાં સુધી સોદરી ન વળે! ડંકો વાગે એટલે અમારો આ ગમતો ધંધો પડતો મેલી, હાંફળાંફાંફળાં દફતર ખભે ટીંગાડી, કે હેલિકોપ્ટરના પંખાની જેમ માથા પર ગોળ ગોળ ઘુમાવતા જેલમાં પ્રવેશતા હોઈએ એમ શાળમાં દાખલ થઈ જઈએ. પણ મનમાં તો એક જ રઠ હોય કે ક્યારે રિસેસ પડે ને ક્યારે વડવાઈ પકડીએ! પછી તો આખી રિસેસ વડલાના સાંનિધ્યમાં ધમાચકડી કરીએ. ક્યારેક તો રિસેસ પૂરી થઈ જાય તોપણ ચાલુ રહે અમારા સેલ્લારા. લાભુસા’બ રોજની

જેમ ઝીણી નજરે આ બધું નિહાળી રહ્યા હોય. એની પણ સરત ન રહે. દોડાદોડી શાંત થઈ જાય, કોઈ કરતાં કોઈ દેખાય નહીં ત્યારે ક્યાંકથી કોઈની ભૂમ સંભળાય કે ‘એ... યયયય, વેતીના થાવ વેતીના... તમારી ડોહી નિહાળ સાલુ થઈ ગઈ સે.’ ને એ જ પળે ફડકો બેસી જાય મનમાં. આવ્લે... લે માર્યા આ તો! જેવા નિશાળમાં પ્રવેશ કરીએ કે સા’બ સજાનાં સમિધો તૈયાર કરાને બેઠા જ હોય. પ્રથમ તો બેઉ ગાલ પકડી ટેટા જેવા જ લાલ કરી નાખે. એ વખતે વડના ટેટા કરતાં ગાલનો રંગ જરા વધારે ઘાટો થઈ જાય. પછી એમાં હજી પણ થોડી કમી રહી જતી હોય એવું લાગે એટલે બંને ગાલ પર ફરી ટપટપાટી બોલાવે ને ઉપરથી કહે કે આવતી કાલે તારા બાપને બોલાવતો આવજે. ગાલ તો શું આખું શરીર ગુસ્સાથી ટેટા જેવું થઈ જાય પણ શું કરીએ ? ભૂલની સજા તો ભોગવવી જ પડે ને ! એટલે નિશાળ છૂટે ત્યારે મજા કરાવીને સજા કરાવનારા એ વડને દફતર વડે ફટકારી ફટકારીને કોશીએ. બીજું તો શું કરી શકીએ ? પણ ફરી બીજા દિવસે શાળા તરફ ઊપડીએ ત્યારે પાછા હતા એવા ને એવા જ ! વડવાઈઓ પણ હાથ લાંબા કરી કરીને ફરીથી અમને પડખામાં લઈ લે !

ગામનો ગોંદરો પણ ત્યાં જ. સવરે ગાયોનું ધણ પણ ત્યાં જ હોય અને બપોરે કામમાંથી પરવારેલ કેટલાક મોટેરાઓ પણ આ વડના છાંયડામાં જ વામકુક્ષી કરે. અમારે એટલા સમય પૂરતી કડક શિસ્ત પાળવી પડે. ન બોલાય કે ન દોડાય. એટલે જ્યારે પણ બપોરીવેળા વડલે આવીએ ત્યારે એની મોટી ડાળી પર કુદરતી રીતે બનેલી એક મોટી બખોલમાં બેઠક જમાવીએ. બેચાર મિત્રો સાંકડમુંકડ બેસી શકે એટલી જગ્યા તો આરામથી મળી રહે. પછી એકાદ જણ ખિસ્સામાંથી હળવેકથી નિમક કાઢે, બીજો મરચું ને ત્રીજો દાતાણ જેવડી વડની કૂણી કૂણી તાજી ડાળખીઓ તોડી લાવે. પછી મોઢેથી છાલ કાઢીને નિમક અને મરચાની ચપટીમાં બોળી બોળી ટેસથી રોંઠો કરીએ. આંખો નચાવતા જઈએ, મોઢેથી ચપચપ અવાજ કરતા જઈએ ને એ રીતે ખટ્ટમીઠી ક્ષણોને ઓર મજાની બનાવી દઈએ. ક્યારેક વડવાઈની કૂંપળો પણ આ જ ક્રમમાં આરોગી લઈએ. પણ બંનેના સ્વાદમાં ફરક હો. એક ખટ્ટમીઠી ને બીજી જરાક તમતમતી. એ કૂણા કૂણા તાતણાની મધુરપ એવી તો દાઢે વળગી છે કે હજી પણ એને ભાળું ન ભાળું તોડીને મોઢામાં મૂકી જ દઉં છું.

પેલા લાલ લાલ ટેટા તો એવા આકર્ષે કે જાણે તોડીને સીધા મોંમાં જ મૂકી દઈએ ! પણ એમ કરવા જતાં તો નરી છેતરામણી જ થાય. દાંતથી ટેટો ભાંગે ન ભાંગે ત્યાં મોઢું જીવાતથી ભરાઈ જાય. થૂ થૂ કરીને માંડ મોઢું મૂળ સ્વાદમાં પાછું ફરે ત્યાં સુધીમાં જાણકાર ભાઈબંધો હસી હસીને બેવડ વળી ગયા હોય. પછી એકાદ ભાઈબંધ ખાતાં શિખવાડે. ટેટો ભાંગે નહીં એમ ફરતી ફરતી છાલ ખાઈ બતાવે. અમે પણ ઉપર ઉપરથી છાલ વછોડીએ ને પેલાં ઊંચી ડાળે બેઠેલાં પંખીડાંઓ સાથે એકાકાર બની જઈએ !

ક્યારેક રાણાતાના વડલેથી કોઈ ગુસ્સામાં આવીને તગડી મેલે તો પહોંચી જઈએ લાખાતા સરકારના વડલે. મારા ઘરથી થોડેક દૂર વાડીવિસ્તાર શરૂ થઈ જાય. ત્યાં રામાતાના ઘરની પાછળ એક નાનકડો પણ નીચી બેઠકનો એ વડ. વડવાઈઓ બહુ નહીં

પણ ડાળીઓ જમીન પર ઊભાં ઊભાં જ હાથમાં પકડાઈ જાય એવી. થડ જરા બેઠા ઘાટનું એટલે ચડ-ઉતર કરવામાં ખૂબ જ અનુકૂળ. ક્યાંક ક્યાંક દાતરડીથી છાલ ઉખેડીને પગ મૂકી શકાય એવાં પગથિયાં પણ કોરી કાઢ્યાં હતાં. ઓળકોળામણી રમતી વખતે દોટ મૂકીને નિસરણી પર ચડતા હોઈએ એ રીતે આ વડલા પર ચડી શકાય એમ હતું. આ કારણે ઓળકોળામણી માટે એના પર પસંદગી ઊતરતી. આ ઓળકોળામણી એટલે એક પ્રકારનો પકડદાવ. ફરક એટલો કે આ રમતમાં છૂપાવાનું નહીં પણ વડ પર ચડી જવાનું.

રમત રમતાં પહેલાં પેત્તિસ—દોત્તિસ કરીને કોણ દાવ આપશે એ નક્કી કરી લેવાનું. એ નક્કી થઈ જાય એટલે થડથી થોડેક દૂર એક નાનકડું કૂંડાળું દોરી લેવાનું. એ કૂંડાળામાં ઊભા રહીને કોઈ એક ચપળ સાથી પોતાનો એક પગ ઊંચો કરીને ગોઠણ નીચેથી દોઢ —બે ફૂટની સંધેસરાના ઝાડની દાંડી રમરમાવીને દૂર સુધી ફેંકે. દાંડી ફેંકાય એ પહેલાં બાકીના રમતવીરોએ વડલા પર ચડી જવાનું એવો વણલખ્યો નિયમ છે. વળી દાવ આપનાર ફેંકાયેલી એ દાંડીને લેવા દોડે અને પેલા કૂંડાળામાં મૂકે એ પહેલાં પેલા દાંડી ફેંકનારે પણ વડ પર ચડી જવાનું હોય. જો એ શક્ય ન બને તો પકડાઈ જવાનું અને દાવ આપવાનું જોખમ આવી પડે. જો બરાબર રીતે વડ પર ચડી જાય તો રમત આગળ વધે. દાવ આપનાર કૂંડાળાની દાંડીનું રક્ષણ કરતાં કરતાં વડ પર ચડેલા મિત્રોને પકડવાનો પ્રયત્ન કરે. વડ પર ચડેલા દાંડી અડકવા ભાત ભાતના પેંતરા રચે. કોઈ ડાળ પરથી કે નાનકડી વડવાઈ પરથી સરકતો આવીને જમીન પરની દાંડીને પકડવા મથે તો કોઈ ઊંચી જાડી ડાળ પર વાંદરાની જેમ ઊંધો લટકીને મોકો મળતાં સીધો જ કૂંડાળા પર ખાબકે. કોઈ કોઈ આળસુના પીર ટગલી ડાળે ચડીને રમત રમી રહ્યાનો મિથ્યા આત્મસંતોષ પણ લેતા રહે. આમ રમત ચાલ્યા કરે. પકડાઈ જાય એ દાવ દીધા કરે, લોંઠકા છોકરાઓ દાવ લીધા કરે. થાકી જાય એ વડની એકાદ ડાળ પકડીને કૂંપળો ઝાપટવા માંડે. આમ રમતાં રમતાં સમય ક્યાં જતો રહે એની સરત જ ન રહે. જ્યારે નાનાં ભાઈ-બહેન શોધ કરતાં કરતાં આવી ચડે ને કહે કે — ‘હાલ્ય, મા બરકે સે. વાડીએ બાપાને સા દેવા જાવોનો સે’ — ત્યારે છેક રમતનો બુખાર ઊતરે ! આ રીતે રમતમાં પરોવાયા પછી સમય જાણે સ્થગિત જ થઈ ગયેલો અનુભવાતો. આઈન્સ્ટાઈનના $E = mc^2$ ની સૌપ્રથમ અનુભૂતિ વિજ્ઞાન ભણીએ એ પહેલાં તો આ વડદાદાએ કેવી સહજતાથી કરાવી દીધી હતી !

લાખાતાના આ વડે અમને નર્યા વાનર જ બનાવી દીધા’તા. ગમે તેટલી કૂદાકૂદ કરી હોય કે ગમે તેવી ડાળે ચડીને બેઠા હોઈએ પણ ક્યારેય ગુસ્સે થઈને વડદાદાએ ધુત્કાર્યો નથી. કે નથી તો શરીરે એક ઘસરકોચ પડવા દીધો. હા, એણે પોતાના ધોળા દૂધ જેવા સેરથી અમારી ચામડીને જરૂર કાળા રંગે રંગી છે. ને એ સેર જ કર્ણનાં કવચ-કુંડળ જેમ એકાદ અઠવાડિયું ચામડી પર ચીટકી રહીને અમારી ઓળકોળામણીની ચાડી ખાતો રહેતો. ક્યારેક એ ઘરેણાંને ઊતરડી નાખવા નવડાવતી વખતે મા નળિયાનું ઠીકરું લઈને મંડાઈ પડતી. ઘસાઈ ઘસાઈને અંગ લાલ ટેટા જેવું થઈ જાય, આંખોમાં ઊનાં

ઊંનાં માછલાં તરી આવે પણ ધોળા દૂધે પાડેલી એ કાળી નિશાનીઓ ના જાય તે ના જ જાય. હા, ચૂંટણી વખતે આંગળી પર નિશાની કરવાની પેલી અવિલોપ્ય શાહી જેમ એ જાય તો પોતાની મેળે જ જાય. આમ નાગરિકશાસ્ત્રનો એકાદ પાઠ પણ ખબર ન પડે એમ ભણાઈ ગયો. જીવનનો એક ટુકડો આ વડના સાંનિધ્યમાં જ વીત્યો. એમણે જ અમને દાદાનું વહાલ આપીને મોટા કર્યા એમ કહીએ તો કશું ખોટું નથી.

આ સિવાય પણ એક વડ હતો. રામુભાનો. અમે એને ગુવાડીનો વડ કહેતા. ગુવાડીનો એટલા માટે કે એ જે જગ્યાએ હતો ત્યાં મોટેરાઓ લોટે જતા. એ વડના વિશાળ થડની બરાબર નીચે ઊંડો ખાડો હતો. સાવ અવાવરું જગ્યા. પાંદડાંઓ ખરી ખરીને કુંજર બની ગયેલી આ જગ્યામાં વીંછી-કૂંછી ને એરુંડિયાં આમથી તેમ ભટકતાં રહે. રાતે ચીબરીઓ, વડવાગોળ ને ઘટાટોપ અંધારું ધમાલ મચાવે. બગલાઓ ચરકી ચરકીને વૈતાળના આ નિવાસસ્થાનની બિહામણી ધવલતા વધારતા રહે. અધૂરામાં પૂરું તે એની બાજુમાં જ ભૂતડાદાદાની ખાંભી. ટૂંકમાં કહું તો રામુભાનો આ વડ અમારા માટે બીકાળવો હતો. ભૂલેચૂકે પણ એ બાજુ નજર નાખવાની નહીં. પણ આ બધાં કારણોએ જ મને એક વખત ત્યાં જવા પ્રેરેલો. ખાસ તો મામાએ વિવેકાનંદના ભૂતનો ડર કાઢવાના બાળપ્રસંગની વાત કરેલી ત્યારથી આવો સોલો ચડેલો! એ વખતે એની રહસ્યમયી સૃષ્ટિ મને ગમી ગયેલી. થોડો ફડકો જરૂર મનમાં હતો પણ આખરે હિંમતનો વિજય થયેલો. એની આસપાસ જોકે ગંદકીના થર પડ્યા હતા પણ એનાં મોટાં ફાફડા જેવાં પાન, મોટા લાલચક્રાક ટેટા ને પેલા ખાડામાં ઊતરીને વધારે ગૂઢ બની ગયેલી વડવાઈઓએ મને નવી જ વડસૃષ્ટિનો અનુભવ કરાવેલો. એક વખત તો આ વડે મારું સ્વમાન અને ભૂખ પણ સાચવ્યાં હતાં હો.

વાત એમ છે કે ગામમાં બપોરીવેળા અબુભાઈ બરફની રેકડી લઈને આવે. પાંચિયાં-દશિયાંમાં છાલિયું ભરીને બરફ આપે. પૈસા ન હોય ને છલિયું ભરીને બાજરો કે ઘઉં લઈ જાવ તોય બરફથી છાલિયું છલકાવી દે. પણ એ દિવસે ઘરેથી આમાંનું કંઈ જ ન મળ્યું. ન પાંચિયું-દશિયું કે ન તો બાજરો. ને બરફ ખાવાની ઈચ્છા કહે કે મારું કામ ! તીવ્રતા હદબહારની વધી પડી. ખાસ તો ઘરે સાંભળવી પડેલી દાદાની ‘ના’ને કારણે જ આમ થયેલું. એટલે મેં નવો જ રસ્તો અપનાવ્યો. એ વખતે અબુભાઈ બરફ આપવા માટે વડ કે ખાખરાનાં પાન રાખતા. કોઈ છોકરો એ લઈ આવે તો એના બદલામાં પડિયો ભરીને બરફ આપે. મેં પણ એ જ રીત અપનાવી. ગુવાડીના વડેથી દેથો ભરીને મોટાં મોટાં પાન લઈ આવ્યો. પાન જોઈને જ અબુભાઈ રાજી. હું પણ એને રાજી જોઈને રાજી રાજી ! પડિયો ભરીને દાદી ‘ઘડહો કેવો સે જોતો, મારો પીટ્યો’ કહીને મીઠો છણકો કરી બેસી રહ્યાં. એ વખતે મને ગુવાડીનો એ વડલો ગુલાબ જેવો સુગંધીદાર લાગ્યો હતો!

આજે તો એ ગુવાડીના વડની જગ્યાએ રહેણાંક બની ગયાં છે. ને જેનો ડર લાગતો હતો એ ચીબરી, વડવાગોળ ને વીંછી-કૂંછીનું એ ઘર તો ક્યારનુંય ઊઘડી ગયું છે. પેલા ભૂતડાદા પણ ગામેતી થયા છે. ને રોજ કરેણ, જાસુદ ને બારમાસીનાં ફૂલોની પૂજા પામે છે. પણ ઉમાશંકરે પોતાના એક સોનેટમાં ‘વડ’ને જે લાડ લડાવ્યાં છે —

ઊંચી કો ટેકરીના શિખર પર શિખા-શા ઊગી સૃષ્ટિક્યારે
 સૌથી ઊંચા ગણાવું ગમ્યું નહિ વડને, ગામને ગોંદરે કે
 તીરે ઊગે તળાવે પસરી નિજ ઘટાઘેર ગંભીર નમ્ર.
 રોપી વજ્રે ઘડેલું અડગ થડ ધરામાં, ખૂંચી મૂળ ઊંડાં,
 વાધે ઊંચો જરી, કે અધિક થવું ઊંચા એ ન આદર્શ એને.
 પોષ્યો જે ભૂમિમાટે નિજ હૃદય તણાં દૂધ મીઠાં પિવાડી
 એને જે ભેટવાને ઢળી વડી વડવૈ; ફેલવાં, ને, ન ભૂલે
 ડાળો, ટેટા, સુપર્ણો હસમુખ ગગને જે કૃપાવારિ વર્ષે.

— એવો એ વડ આજે ત્યાં નથી-નું દુઃખ મને સતત કોતરતું રહે છે ભીતરથી. એ
 વાસ્તવિકતાને સ્વીકારવાનું ગજું આટઆટલાં વર્ષો પણ મારામાં નથી. મનાવું છું કે ભલે
 ન રહ્યો હોય, પરંતુ એની ચેતના તો મારી રગેરગમાં વહે છે ને હજી! એ આજે પણ
 એવો જ ઊભો છે અડીખમ, અલમસ્ત.

મેં ભલે આ કે કોઈ અન્ય વડની કંકુ છાંટીને પૂજા ના કરી હોય કે સૂતરના તાંતણાની
 ધારાવડી આપી પ્રદક્ષિણા પણ ના કરી હોય, છતાં મારી આ વડપ્રીતિ વટસાવિત્રીનું વ્રત કરતી
 બહેનો કરતાં જરા પણ કમ નથી. દાદા જેટલું જ વહાલ કરનારા આ ત્રણ વડલાઓ મારામાં
 એવા તો સંગોપાઈને બેઠા છે કે મારા હાથ ક્યારેક ક્યારેક વડવાઈ થઈ જાય છે એની પણ
 ખબર રહેતી નથી. આજે પણ મારો સમયે વડવાઈઓ ઝાલીને સેલ્વારા માર્યા કરે છે.

અશ્વત્થભાવ | ઉશનસ્

અહો, આ આશ્ચર્યે મુજથી ગયું કોઈ બીજ ગરી !
 કુંવારી ભૂમિમાં ગહન પડ નીચે જઈ ઠર્યું;
 અને રોમાંચોનું તતડી નીકળ્યું જંગલ નર્યું
 ગઈ ભીની ભીની અડકી શીળી જ્યાં વાયુલહરી !

થતું જ્યાં ચૈતન્ય સ્થગિત ક્ષણ કે ઉર્વર ધરા
 વિશે હું રોપાતો તરુ સમ — પગે કેં ગલીગલી,
 ઊગું — મૂળો ઊંડાં પૃથિવીગ્રહની પાર નીકળી
 રહે કંપી શૂન્યે જીવનરસવેગે તરવર્યા;

મને ચારે બાજુ શિરથી, કરથી, સ્કંધથી કૂટે
 ભૂરાં આકાશોની જટિલ વિટપો શૂન્ય વીંઝતી
 જતી ઊંચી ઊંચી વિહગ રવથી આકુલ થતી
 ખચી તારાઓની બણબણથી જ્યોતિર્મધુપુટે !

અનાદિથી જાણે સમયપટ ઘેઘૂર પીપળો
 ઊભો છું રાતોડી - કીડી ઊભરતી - પોપડીભર્યો.

(સમસ્ત કવિતા, ‘અનહદની સરહદે’ સોનેટ-ગુચ્છમાંથી, પૃ. ૩૪૧)

બે કાવ્યો | માર્ક સ્ટ્રેન્ડ અનુવાદ : મૂકેશ વૈદ્ય

૧. કાળા નકશા

ન તો પથ્થરોની હાજરી
ન તો વધાવનાર પવન
તમને એની જાણ પણ થવા દે
કે તમે આવી પહોંચ્યા છો.

ન તો સમુદ્ર જે ઊજવે છે
માત્ર વિદાયો,
ન તો પહાડો,
ન તો મરી રહેલાં શહેરો.

કંઈ પણ તમને નહીં કહે
કે તમે ક્યાં છો.
પ્રત્યેક ક્ષણ એક સ્થળ છે
જ્યાં તમે ક્યારેય ગયા નથી.

તમે ચાલી શકો છો
એમ માનીને કે તમે
ઉજાસ પાથરો છો તમારી આસપાસ
પરન્તુ તમે એ કેવી રીતે જાણશો ?

વર્તમાન હંમેશાં અંધકારમય છે
એના નકશાઓ હંમેશાં કાળા છે
કાંઈ નહીંમાંથી ઉદ્ભવતા
વર્ણવે છે

તેમના હળવા ઊંચા ચઢાણમાં તેમને પોતાને;
તેમની પોતાની સફર,
એનું ખાલીપણું,
એની પૂર્ણતા માટેની હતાશ સાધારણ આવશ્યકતા.
જેવાં તેઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે
તેઓ શ્વાસ જેવાં છે.

અને તેઓનો જો જરા પણ અભ્યાસ કરવામાં આવે
તો એટલું જ જણાશે
ખૂબ મોડું, તમે જે વિચાર્યું
તે તમારી જ નિસ્ખત હતી

જે નથી રહી.
તમારું ઘર એમાંથી કોઈ ઉપર
નિશાની કરેલું નથી,
નથી તમારા મિત્રો

તમે દેખાવ એની રાહ જોઈ રહેલાં,
કે નથી તમારા દુશ્મનો
તમારા વાંક-ગુનાઓ ગણી રહેલાં,
માત્ર તમે જ ત્યાં છો.

તમે જે હશો
એને આવકારવા.
અને કાળું ઘાસ
કાળા તારાઓને પકડી રાખે છે.

૨. ટેકરી

આટલે સુધી હું પોતે મારા પગે ચાલીને આવ્યો છું
બસ ગુમાવીને, ટૅક્સીઓ ગુમાવીને,
હંમેશાં ચઢીને, એક પગની સામે બીજો
આ રીતે જ હું કરું છું.

એ મને મૂંઝવતું નથી કે ટેકરી આગળ વધે છે
રસ્તો ઉપરાન્ત ઘાસ,
એનાં કાળાં પાંદડાં ખખડાવતું એક વૃક્ષ. તેથી શું થયું ?
જેટલું લાંબું હું ચાલું, એટલો હું અળગો છું દરેક વસ્તુઓથી.

એક પગની સામે બીજો. કલાકો વીતે છે
એક પગની સામે બીજો. વરસો વીતે છે.
આગમનના રંગો આથમે છે
આ જ રીતે હું કરું છું.

એક પાત્રની કરુણાન્તિકા | લુઈજી પિરાન્દેલો, અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદ : કાન્તિ પટેલ

ધણા લાંબા સમયથી દરેક રવિવારની સવારે હું મારી ભાવિ વાર્તાઓનાં પાત્રોને મળું છું. સવારના આઠથી એક, પૂરા પાંચ કલાક હું તેમને આપું છું. એમ જ કહેવું પડે કે એટલો વખત સતત હું ખરાબ માણસોની સંગતમાં ગાળું છું.

કોણ જાણે કેમ પણ મારી આ બેઠકમાં દુનિયાભરના અસંતુષ્ટ આત્માઓ આવીને મળે છે. એવા લોકો જેમની સાથે પનારો પાડવો એ મુસીબતનું કામ છે. એમાંના કેટલાક લોકો ક્યાં તો કોઈ ને કોઈ રોગનો ભોગ બન્યા હોય અથવા તો કૂટેલાં કરમ લઈને જન્મ્યા હોય.

ખૂબ શાંતિથી હું તેમને સાંભળું છું. પછી હળવેથી તેમને પ્રશ્નો પૂછું છું. દરેકનું નામ તથા બીજી વિગતો નોંધી લઉં છું. તેમનાં આશા-અરમાનો જાણવાની કોશિશ કરું છું. એક વાત મારે સ્પષ્ટ કરી લેવી જોઈએ તે એ કે હું સહેલાઈથી કોઈ વાત સ્વીકારી લેતો નથી. એને મારી કમનસીબી ગણવી જોઈએ. શાંતિ રાખીએ, નરમાશથી પેશ આવીએ એ બધું તો ઠીક છે. પણ કોઈ આપણને મૂરખ બનાવી જાય એ કેમ ચલાવી લેવાય ? હું મારાં પાત્રોની આરપાર જવા મથું છું. બારીકાઈથી તેમને તપાસું છું. એ લોકોના આત્માના ઊંડાણને તાણવાનો મારો ઉપક્રમ હોય છે.

મોટે ભાગે તો એવું બને કે જેવો હું પ્રશ્ન પૂછવાનું શરૂ કરું તેવાં જ કેટલાંક પાત્રો આઘાંપાછાં થવા લાગે. એમને કદાચ મારા આશય વિશે શંકા જવા લાગે. ઘણાંનો રઘવાટ પ્રગટ થઈ જાય. તેમણે મારામાં મૂકેલા વિશ્વાસને લાયક હું નથી એવું તેમને લાગે. એ લોકોને એવું પણ થતું હશે કે તેમનું દુઃખ-દર્દ જાણવામાં મને છૂપો આનંદ આવે છે. બહુ ખુલ્લા દિલે, હું તેમને સમજાવવા માગું છું કે હું જે પ્રશ્નો પૂછું છું તે અસંગત નથી. હું જે જાણવા માગું છે તે મારે માટે જરૂરી હોય છે. આપણાં સપનાંઓ તો મહાન હોય છે પણ તે સાકાર થઈ શકે ખરા ? આપણી ઘણીબધી ઈચ્છાઓ તો સાવ વાહિયાત હોય છે. પણ એ લોકો કંઈ એ સ્વીકારે ખરા ?

અલબત્ત, મને એમના પ્રત્યે અનુકંપા હોય જ છે. હું બહુ ખુલ્લા દિલનો આદમી છું. પણ કેટલીક કમનસીબીઓ એવી હોય છે જેના પર આંસુ સારવાનો કોઈ જ અર્થ નથી હોતો. એને તો હસી જ કાઢવાની હોય છે.

મારી વાર્તાનાં પાત્રો દુનિયાભરમાં ગાજતાં ફરે છે કે લેખક તરીકે હું બહુ ફૂર છું. કોઈ સહૃદયી વિવેચક જ મારી રમૂજોની પાછળ છુપાયેલી કરુણાને લોકો સમક્ષ ઉઘાડી આપી શકે. પણ એવા વિવેચકો લાવવા ક્યાંથી ?

વાચકોએ એ જાણવું જરૂરી છે કે મારી બેઠકમાં કેટલાંક એવાં પાત્રો હોય છે, જે બીજાને હડસેલીને મારી તરફ ધસી આવે છે. એમાં એમની તોછડાઈ પ્રગટ થઈ જાય છે. સ્વાભાવિક છે કે મારે એમાંથી રસ્તો કાઢવાનો હોય છે. કેટલાંક એવાં ચતુર હોય છે કે જે

પોતાનો અણગમો તથા રોષ છુપાવી જાણે છે. તેઓ મારી ખુશામત કરવા લાગે છે. ફલાણી વાર્તામાં ફલાણા પાત્રની કોઈ નબળાઈ તરફ તે મારું ધ્યાન દોરે છે. હું તેમને હસીને કહું છું કે તેઓ તેમનાં પાપ બદલ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. હું તેમને થોભવા વીનવું છું. વખત આવ્યે હું જ તેમને બોલાવીશ, એવી ધરપત આપું છું.

જે રાહ જોતાં પાછળ જ બેઠા છે તે નિસાસા નાંખતા ફરે છે. કેટલાંક આઘાપાછા થતા રહે છે. તો વળી કેટલાંક એવાં પણ હોય છે જે બીજા લેખકનો દરવાજો ખટખટાવે છે.

વારંવાર તો નહીં, પણ ક્યારેક એવું પણ બન્યું છે, જ્યારે મારા ધ્યાનમાં આવ્યું હોય કે મારા સહલેખકોની વાર્તાઓમાં મને એ પાત્રો જોવા મળ્યાં હોય, જે પહલાં મારી પાસે આવ્યાં હોય અને હા, જેમને મેં મારી વાર્તાઓમાં સ્થાન આપ્યું હોય, પણ તેનાથી તેમને સંતોષ ન થયો હોય, એવાં પાત્રો પણ તક મળતાં બીજે ચાલ્યા ગયાં હોય, એવું પણ બન્યું છે.

હું ફરિયાદ નથી કરતો, પણ સામાન્ય રીતે દર અઠવાડિયે બેથી ત્રણ પાત્રો આવીને મને મળે છે. ઘણી વાર મારી ઉપર એવું દબાણ હોય છે કે મારે એકથી વધુ પાત્રોને એકસાથે સાંભળવાં પડે છે. એનો પણ વાંધો નહીં. સિવાય કે પરિસ્થિતિ એવી ઊભી થય કે મારો અંતરાત્મા સંક્ષુબ્ધ થાય, અને વહેંચાઈ જાય. તેનાથી કોષિત થઈને કેટલાંક પાત્રો બળવો કરે અને એકસાથે એક જ પાત્રને મારે શાંત ચિત્તે સાંભળવું, એવો આગ્રહ રાખે.

મને યાદ છે, જ્યારે એક ઠીંગણો લાગ્યાર વૃદ્ધ માણસ બહુ આઘેથી મારે ત્યાં આવ્યો હતો અને પોતાનો વારો આવવાની રાહ જોતો હતો. એનું નામ હતું, મેસ્ટ્રો ઈસિલિયો સેપોરિની. રોમન પ્રજાસત્તાકનું પતન થયું ત્યારે, ૧૮૪૯માં તે અમેરિકા ગયો હતો. અને પિસ્તાળીસ વર્ષો બાદ વતનમાં મરવાની ઈચ્છા સાથે હમણાં પાછો ફર્યો હતો. અસાધારણ શિષ્ટાચારમાં માનનારો અને તીણા અવાજવાળો એ વૃદ્ધ લાઈનમાં લાંબો વખત ઊભો રહીને થાકી ગયો હતો પછી જ્યારે લાંબી માંદગીમાંથી ઊભો થઈને હું ઘેર આરામ કરતો હતો ત્યારે દબાતે પગલે કૃત્રિમ સ્મિત કરતો તે મારા ઓરડાને દ્વારે આવ્યો. ‘સાહેબ... તમને જો વાંધો ન હોય તો...’ એટલું તો તે માંડ બોલી શક્યો. ‘ખુશીથી પધારો વડીલ’ હું બોલ્યો. ‘તમે ઠીક સમયે આવ્યા છો.’ મેં એને શાંતિથી સાંભળ્યો અને ‘જૂનું સંગીત’ વાર્તામાં એને ચેનથી ચિરનિદ્રામાં પોઢી જતો બતાવ્યો.

ગયા રવિવારે મારા અભ્યાસખંડમાં નિયત સમય કરતાં હું જરાક મોડો પહોંચ્યો. એક સુદીર્ઘ નવલકથા કોઈએ મને ભેટમાં આપી હતી. એક મહિના કરતાં વધુ સમયથી તે વાંચ્યા વિનાની પડી રહી હતી. તે વાંચવા માટે રાતના ત્રણ સુધી હું જાગ્યો હતો. એ નવલકથામાં ડૉ. ફિલેનો નામની એક વ્યક્તિની વાત કરવામાં આવી હતી. ડૉ. ફિલેનો એવું માનતો હતો કે એણે બધા પ્રકારની બીમારીનો ઈલાજ શોધી કાઢ્યો છે. એવો ઉપચાર, જે કોઈ પણ પ્રકારની મુસીબતમાં પડેલી વ્યક્તિને કારગત નીવડે.

ખરેખર તો ડૉ. ફિલેનોની આ શોધમાં કોઈ ઉપચાર કે ઔષધિની વાત આવતી જ નથી. એમાં તો એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે તમે દિવસ-રાત ઈતિહાસ વાંચતા રહો.

અતીતને ઓળખો. અને પછી વર્તમાનને એ રીતે જુઓ, જાણે તમે કોઈ ખંડેર જોઈ રહ્યા હો ! નવલકથામાં એવું બતાવાયું હતું કે આ પદ્ધતિનો પ્રયોગ ડૉ. ફિલેનોએ પોતાની જાત પર કર્યો હતો. વર્તમાનને અતીત રૂપે જોતાં રહીને ડૉ. ફિલેનોએ પોતાની જાતને પીડા અને ઉપાધિમાંથી મુક્ત કરી પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. એવી શાંતિ જે મૃત્યુ પછી જ મળી શકે. સંયત અને સ્વસ્થ શાંતિ, જેમાં આંસુ વહાવવાની કે પશ્ચાત્તાપ કરવાની આવશ્યકતા નથી. એવી શાંતિ જે મનુષ્યજાતિનું વિલોપન થાય તોપણ કબ્રસ્તાનમાં પ્રવર્તતી રહે. ડૉ. ફિલેનો અતીતના અનુભવને વર્તમાનમાં કામમાં લેવાનું, સ્વપ્ને પણ વિચારતા નહોતા : એમને મન એ સમય બરબાદ કરવા જેવું છે. કારણ કે ઈતિહાસ એ ઈતિહાસકારની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ, તેનાં અરમાનો, અભિપ્રાયો, વિરોધાભાસો તથા તેની સંવેદના, વગેરેનું એક આદર્શ મિશ્રણ છે. એને કોઈ રીતે કામમાં લેવું મુમકિન નથી. કારણ જીવન તો અંધાધૂંધ અને અસ્તવ્યસ્ત તત્ત્વોને સાથે લઈને વહેતું રહે છે. તે જ રીતે ડૉ. ફિલેનો પ્રવર્તમાન ધોરણોને ભવિષ્ય માટે કામમાં લેવામાં પણ માનતા નહોતા. કદાચ એની વિરુદ્ધનો મત તે ધરાવતા હતા. એ પોતાની જાતને ભવિષ્યમાં સ્થાપીને વર્તમાનને એ રીતે જોવામાં માનતા હતા, જાણે કે એ ભૂતકાળ હોય જેમ કે એમની એક દીકરીનું થોડા દિવસ પહેલાં નિધન થયું હતું. આ દુઃખદ ઘટના અંગે શોક વ્યક્ત કરવા એક મિત્ર મુલાકાતે આવ્યા હતા. અલબત્ત ડૉ. ફિલેનો સ્વસ્થ જણાતા હતા, જાણે એમની દીકરીને મર્યાને વર્ષો વીતી ગયાં હોય ! કોઈ પણ જાતનો અંચળો ઓઢ્યા વિના, અંદરથી વિહ્વળ બનાવી દેનારા શોકને એમણે ભૂતકાળમાં પાછળ ધકેલી દીધો હતો ! ટૂંકામાં કહેવું હોય તો આ પદ્ધતિ અજમાવીને પોતાની જાતને ઊંધા દૂરબીનમાં પરિવર્તિત કરી દીધી હતી. એ દૂરબીનને ભવિષ્ય તરફ માંડવાનો એમણે વિચાર જ નહોતો કર્યો, કારણ એમને ખબર હતી કે ત્યાં તો શૂન્ય સિવાય બીજું કંઈ દેખાવાનું જ નહોતું તેથી નાના કાચને લક્ષ્ય તરફ રાખી મોટા કાચથી વસ્તુને જોવાનો ઉપક્રમ એમણે સેવ્યો હતો. તેથી હમણાં ઘટેલી કોઈ પણ ઘટના, દૂર દૂરની કોઈ બાબત હોય તેમ નાની ને નાની થતી જોવા મળે. પોતાની આ શોધ વિશે તે એક પુસ્તક લખી રહ્યા હતા; એ પુસ્તક જ્યારે પણ પ્રકાશિત થશે ત્યારે ઈતિહાસ સર્જશે એવો ડૉ. ફિલેનોને દૃઢ વિશ્વાસ હતો. પોતાની શોધને તેમણે ‘એકાન્તિક ફિલસૂફી’ એવું નામ આપ્યું હતું.

નવલકથાના વાંચન દરમિયાન એક ખાસ વાત મારા ધ્યાનમાં આવી તે એ કે કૃત્રિમપણે તાણાવાણા ગૂંથવામાં લેખકને એ વાતનો જરા પણ ખ્યાલ ન રહ્યો કે પાત્રની આંતરિક ચેતનાને કેવી રીતે વિકસાવવી આ વાત આમ તો બધાં પાત્રોને લાગુ પડે છે. પણ જેને નવલકથાનું કેન્દ્રસ્થ કહી શકાય એ ફિલેનોના પાત્રને વિશેષપણે લાગુ પડે છે. આ પાત્ર લેખકના નિયંત્રણમાંથી છટકીને પોતાની ઓળખ ઊભી કરી શક્યું છે. અન્ય પાત્રોની સાધારણ નિયતિની સામે પોતાનું ભવિષ્ય પોતે ઘડવા કૃતસંકલ્પ પણ જણાય છે. અલબત્ત પછીથી એ પાત્ર પરની લેખકની પકડ ઢીલી થઈ ગઈ અને તાલમેલિયા પ્રસંગો ઊભા કરીને પાત્રનો અને નવલકથાનો બંનેનો રક્ાસ કર્યો.

નવલકથા પૂરી કરીને, રાતની શાંતિમાં લાંબો વખત સુધી હું એના મુખ્ય પાત્ર

વિશે તર્ક-વિતર્કો કરતો રહ્યો. એની કેવી કુરુણા કહેવાય ! એનામાં ઘણુંબધું દૈવત હતું. એક ઉત્તમ પાત્ર સર્જી શકાયું હોત. લેખકની એના વિશેની ગેરસમજ તથા ઉદાસીનતાને લીધે એ શક્ય ન બન્યું. એક આશાસ્પદ જીવન સાવ અધૂરું રહી ગયું તેનો અફસોસ પણ થયો અને પ્રકોપ પણ જાગ્યો.

તે દિવસે, રવિવારની સવારે હું મારા બેઠકખંડમાં મોડો પહોંચ્યો. મૂંઝાયેલો પણ હતો. જેવો હું પ્રવેશ્યો, તેવો જ બીજાં બધાં પાત્રોની વચ્ચેથી રસ્તો કાઢતો ડો. ફિલેનો મારા તરફ ધસી આવ્યો. બીજાં બધાં પાત્રો તેને પાછળ ખેંચી રહ્યા હતા. કેટલાક તો એને બહાર ધકેલી દેવા માગતા હતા.

‘શાંતિ રાખો, ભાઈઓ અને બહેનો’, હું બોલ્યો, ‘આ કંઈ રીત કહેવાય ? ડો. ફિલેનો, મેં તમને ઘણો સમય આપ્યો છે. મારી પાસેથી તમે શી અપેક્ષા રાખો છો ? તમે મારું પાત્ર નથી. તેથી ચૂપચાપ અહીંથી ચાલ્યા જાઓ. જેથી મારાં બીજાં પાત્રોને હું મળી શકું.’

આ સાંભળીને ડો. ફિલેનો બિલકુલ ઢીલાઢસ થઈ ગયા. એમની હાલત જોઈને તેને પકડને ઊભાં હતાં તે પણ શરમિંદા થઈ ગયાં.

‘મને જોવાનું કહેશો નહીં. કૃપા કરી મને બહાર કાઢશો નહીં. હું તમારો ઝાઝો સમય નહીં લઉં. આ બધાં તો બહુ ભલા છે; પાંચ મિનિટમાં હું તમને મારી વાત સમજાવી દઈશ. મને એના પર દયા આવી. થોડીક ચીઠ પણ ચઢી. મેં પૂછ્યું, ‘તમે મને શું કહેવા માગો છો ? મેં કહ્યું તો ખરું કે તમારું સર્જન બીજા કોઈના સારે હાથે થવું જોઈતું હતું. પણ એમાં હવે બીજું થઈ પણ શું શકે ? તમારા દુભાગ્યની મને તરસ આવે જ છે. આનાથી તમને ધરપત થવી જ જોઈએ.’

‘મને ધરપત કેવી રીતે થાય ? મહેરબાની કરી, એમ ન કહો.’ આ બોલતી વખતે ડો. ફિલેનોનું શરીર કંપતું હતું. ચહેરા પર રોષ હતો. ‘તમે મને હડપૂત કરો છો, કેમ કે હું તમારું પાત્ર નથી. તમે મને ગુસ્સે કર્યો હોત તો મને વાંધો ન હોત. પણ તમે તો મારી ઉપેક્ષા કરો છો. મારે કહેવું પડે છે કે કોઈ કલાકારને આ શોભા નહીં દે. તમારા કરતાં બીજું કોણ અમને સમજી શકવાનું હતું ? તમારે લીધે તો અમે જીવતા માણસો છીએ. હાડચામના માણસો કરતાં અમે વધુ જીવંત છીએ. વાસ્તવિક ઓછા પણ કદાચ વધારે જીવંત. કુદરત તમારા જેવા મનુષ્યની કલ્પનાશક્તિનો આધાર લઈને અમારું સર્જન કરાવે છે. અને જે માણસ આ સર્જનાત્મક શક્તિને લીધે જન્મે છે એનું સ્થાન માતાના ગર્ભમાં જન્મ લેતા માણસ કરતાં ઘણું ઊંચું હોય છે. જે વ્યક્તિ પાત્ર તરીકે જન્મી હોય અને તેમાં પણ તેને એક જીવંત પાત્ર બનવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું હોય તો તે મૃત્યુને પણ મહાત કરી શકે છે. એ ક્યારેય મૃત્યુ પામતો નથી. માણસના ભાગ્યમાં તો મૃત્યુ લખેલું જ હોય છે. જેણે પાત્રનું સર્જન કર્યું હોય એ લેખકને પણ એક ને એક દિવસ મરવું પડે છે. પણ એણે જે સર્જ્યું હોય તે અમર બને છે. વળી એને અમર રહેવા માટે મહાન બનવાની જરૂર નથી. કોઈ વિશેષ પ્રતિભા કે બુદ્ધિ-કૌશલની પણ જરૂર નથી હોતી. મને કહો, ‘સાન્યો પાંઝા’ કોણ હતો ? ‘ટૉમ જૉન્સ’ કોણ હતો ? તેમ છતાં તેઓ ચિરંજીવી છે.

કારણ, ભાગ્યવશાત્ તેમના જીવનરૂપી બીજને ફળદ્રૂપ ગભાશય મળ્યું હતું. જે માત્ર નરી કલ્પના છે તે સર્જનાત્મક ચિત્તમાં જન્મ એને ઉછેર એવી રીતે થયો કે તે અમર બની ગયા !'

‘ડોક્ટરસાહેબ, એ તો બરાબર છે.’ મેં કહ્યું, ‘પણ હું એ સમજી નથી શકતો કે તમને મારી પાસેથી શું જોઈએ છે ?’

‘તમારી પાસેથી મારે શું જોઈએ છે ? મારી કંઈ ભૂલ થઈ ગઈ ? મેં આકાશમાંથી તારા લાવવાની વાત કરી ? માફ કરજો, મારે આ કહેવું જોઈએ. તમે કેવા પ્રકારના લેખક છો ? હું આ પૂરી ગંભીરતાથી પૂછું છું. મારી યાતનાનો તમને અંદાજ આવે છે ખરો ? તમે જુઓ જ છો... આપણી આસપાસનું ભૌતિક જીવન કેવી કેવી મુસીબતોથી ભરેલું છે ! કેવા કેવા અવરોધો આવતા રહે છે જેને લીધે અસ્તિત્વ ખારડીન અને દિશાહીન બની રહે છે. તેવા સંજોગોમાં પાત્ર તરીકે અવતરવું એ કંઈ જેવીતેવી વાત નથી. તેમાં પણ એક જીવંત પાત્ર રૂપે જનમવું, ઉજ્જવળ ભવિષ્ય લઈને આવવું, પણ પછી એવા લેખકના હાથમાં સપડાવું, જેની અધૂરપ અને અણઆવડતનો ભોગ બની વિલીન થઈ જવું, એના જેવી કમનસીબી બીજી કંઈ ? એવી નકલી દુનિયામાં જીવવું, જ્યાં શ્વાસ લેવા ન મળે, ગૂંગળાઈ મરવું પડે, આઘાપાછા ન થવા મળે એનો કોઈ મતલબ ખરો કે ? એવી આભાસી દુનિયા, જે હેતુ અને અર્થ વગરની હોય. એમ કહો ને, નર્ચો શબ્દવિલાસ ! શબ્દ અને કાગળ, કાગળ અને શબ્દ, બીજું કંઈ નહીં ! દુનિયાનો કોઈ માણસ એવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં મુકાયો હોય તો તે ભાગી જઈ શકે. પણ બિચારું પાત્ર, એવું કંઈ જ ન કરી શકે. ખીલા ઠોકીને એને જડી દેવામાં આવ્યું હોય. બલિનો બકરો બની દેવાયું હોય ! મને જીવન બક્ષો : મને શ્વાસ લેવા દો.

‘મને ફિલેનો નામ આપવામાં આવ્યું. હું તમને દિલથી પૂછું છું, મારે મારી જાતને ફિલેનો તરીકે ઓળખાવવી ? નરી મૂર્ખતા ! એને મારું નામ પાડતા પણ ન આવડ્યું ! હું ફિલેનો ? ‘એકાન્તિકતાની ફિલસૂફી’નો લેખક. અને તે પણ મારી ફિલસૂફીને મારે અધવચ્ચે જ પડતી મૂકવી પડી. ઉપરાઉપરી બનતા બનાવોની વચ્ચે મારી તો જાણે કોઈ હસ્તી જ ન રહી ! મારી ઈચ્છાવિરુદ્ધ ગ્રેઝીલા સાથે લગ્ન કરવાનાં ? બતક જેવી ગ્રેઝીલાને મારે બીજી પત્ની તરીકે અપનાવવાની ? એને તો પેલા એડવૉકેટ નેગોરિની સાથે પરણવું હતું.

‘મહેરબાની કરીને મને વાત પૂરી કરવા દો મારા સાહેબ. તમને નથી લાગતું કે આ તો ગુનો છે, જેના પર કાયદેસર કામ ચલાવી શકાય. લોહી બાળીને અને આંસુ વહાવીને કિંમત ચૂકવવાની ? કંઈ જ નહીં બોલવાનું ? ચૂપ રહેવાનું ? મારી તો હાલત જ એવી કરી મૂકી કે વાયક કે વિવેચક કોઈ નોંધ જ નહીં લે. કહે તો શું કહે ? ‘બિચારો, ડૉ. ફિલેનો ! એની કેવી કરુણા ! ખરેખર બહુ સારું પાત્ર હતું. એને ટૂંપી દેવામાં આવ્યું. એકાન્તિકતાની ફિલસૂફી’નું મારું પુસ્તક છપાવવા પણ ન દીધું !’ પણ આ ચર્ચા કરવાનો કોઈ મતલબ નથી. એ જો મૂરખ ન હોત તો પેલી બતક જેવી ગ્રેઝીલા સાથે મારા બીજાં લગ્ન કરાવ્યાં હોત ? મને એ બધું વિચારવા મજબૂર નહીં કરો. આપણે મુદ્દાની વાત

કરીએ. મને મારી પરિસ્થિતિમાંથી બહાર કાઢો. હમણાં ને હમણાં તમે મને જીવતો કરો. તમને પોતાને હવે લાગતું હશે કે મને જીવન બક્ષવું જોઈએ.’

‘સંભવતઃ એ તમારો અધિકાર છે ડૉ. ફિલેનો.’ મેં કહ્યું. ‘કાયદેસર હું તેમ કરી શકું છું. પણ હું આવું કામ કરતો નથી. તમે આગ્રહ રાખો છો એ બરાબર નથી. આ કંઈ મારા વશની વાત નથી. તમે બીજા કોઈ લેખક પાસે જાઓ.’

‘તમે જ કહો, હું કોની પાસે જાઉં?’

‘એ તો હું કેમ કહી શકું? બીજો કોઈ તમને જરૂર મળી આવશે. જેને તમે તમારા ‘કાયદેસર’ના ‘હક’ની વાત કરી શકો. બીજી પણ એક વાત છે. ડૉ. ફિલેનો, તમે ‘એકાન્તિકતાની ફિલસૂફી’ પુસ્તકના લેખક ખરા કે નહીં?’

‘એટલે તમે શું કહેવા માગો છો?’ કોપિત સ્વરમાં ફિલેનોએ કહ્યું.

‘તમને મારી વાતમાં જરીકે વિશ્વાસ નથી? હવે હું સમજ્યો; એ બધો મારા હત્યારાનો જ પ્રતાપ છે. મારી ફિલસૂફી વિશે એણે જરા જેટલો જ ઉલ્લેખ કર્યો. એના વિશે ઝાઝું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું જ નહીં. ઊંધા દૂરબીનના પ્રયોગથી કેવા લાભ થઈ શકે એનું પણ કંઈ વિવરણ કર્યું નહીં.’

મેં હાથ ઊંચો કરીને એને અટકાવ્યો. આછી મજાક કરતો હોઉં એ રીતે પૂછ્યું, ‘માફ કરજો. તમે કહ્યું એ બધું જ સાચું પણ કોઈ જવાબદારી ખરી કે નહીં?’

‘મારા પક્ષે કંઈ જવાબદારી?’

‘તમે તમારા લેખકને વખોડવામાં કંઈ જ બાકી નથી રાખ્યું. પણ તમે કરેલી શોધનો લાભ લેવાનું કેમ ન સૂઝ્યું? તમે જો તમારી ફિલસૂફીને સાર્થક માનતા હો તો તમારા પર કેમ અજમાવતા નથી? અત્યારે તમે તો એવા લેખકને શોધી રહ્યા છો જે તમને ‘અમરત્વ’ આપે. ડૉક્ટર, તમને ખબર છે ખરી કે મોટા ભાગના માન્યતાપ્રાપ્ત વિવેચકો અમારા જેવા ગરીબ બિચારા લેખકો વિશે શું કહેતા હોય છે? અમે તો એમની ગણતરીમાં જ નથી. અમને બધા લેખકોને, અમે આજ દિન રચેલા ઉત્તમ સાહિત્ય જોડે જો તમે ઊંધું દૂરબીન રાખીને જોવાનો પ્રયત્ન કરશો તો તમને શું દેખાશે? મને લાગે છે ડૉક્ટર, તમને શૂન્ય સિવાય કંઈ જ નહીં મળે!’

‘તેથી મહેરબાની કરીને અહીંથી પધારો તમે. હળવા થઈને, ઠંડે કલેજે વિચાર કરીને તમારો વર્ગ તમે જ નક્કી કરો. હવે મને મારાં પાત્રો જોડે મસલત કરવાનો અવકાશ આપો. કદાચ એ નબળાં હશે. થોડેઘણે અંશે વિઘ્નસંતોષી પણ જણાશે. પણ એટલું ખરું કે તમારા જેવા મહત્વાકાંક્ષી તે નથી.’

વસ્તુનું પર્વસર્જન કાવ્ય-આકારમાં...

રાધેશ્યામ શર્મા

ખુરશી

ખાલી રૂમ વયોવય એક ખુરશી
હળવેથી પસવારું તો
બાળક બની વળગે
જોરથી દબાવું તો પીડે !
એક ખૂણેથી લાગે રંગહીન
બીજી તરફથી રંગીન
ચોકેરથી જુદી જુદી.
દૂરથી આરસથીએ લીસ્સી
નજીકથી ખરબચડી
ખૂબ ખૂબ નજીકથી જોઉં સપાટી
તો અંદર અડાબીડ પર્વત ને ખીણ.
તે એની એ છતાં દરેક સમયે જુદી જુદી
એ તો સ્થગિત
એના કણકણમાં અનેક તમરાંના નાદની ગતિ.
સાચી ખુરશી ખોળવા પહોંચું પાયા સુધી
પાયા લાગે મસમોટા મિનારા
સુકાયેલી ડાળની કાયા.
એમ લાગે કે ખુરશી જે છે, તે નથી
અને જે નથી તે છે.
શોધતાં શોધતાં ખુરશીને
ક્યારેક મને લાગે ઘણી વાર ખુરશી હું જ.
ખુરશી મને વૃક્ષ બનવા લલચાવે.

[‘વસ્તુ પર્વ’, પૃ. ૧૪]

- રાજેન્દ્ર પટેલ

કેટલાંક કાવ્ય એવાં વિશિષ્ટ હોય કે એનો આસ્વાદ કૃતિલક્ષી અભિગમથી પામી શકાય.

આમ રચના પોતે સંક્ષિપ્ત હોય, ‘પ્રેસી’ સ્વરૂપે અવતરી હોય, પરંતુ એનો રસાસ્વાદ ‘પેરફેઝ’ રીતિએ પ્રમાણી શકાય.

પ્રસ્તુત કૃતિનું શીર્ષક ‘ખુરશી’, આજના સંનિવેશમાં ભાવકને કદાચ આવું સુઝાડે :

રાજકારણમાં ખુરશીનો મહિમા, ખુરશીની રસીપ્રાપ્તિમાં પ્રવર્તમાન છે ! ખુરશીની રસી યુદ્ધપર્વમાં ફરતી રહે છે. મહાભારત પર્વોમાં સિંહાસનની સ્પર્ધા ખુરશીખેચતાણનો પર્યાય હતો !

પરંતુ અહીં તો કાવ્યનાયકનું ખુરશીલક્ષી બહુવિધ પરિભ્રમણ, વ્યક્તિગત અનુભૂતિની કલ્પન-પ્રતીકસભર અભિવ્યક્તિ છે...

ગદ્યકાવ્યમાં, પ્રાસાનુપ્રાસ અલંકારનું નામોનિશાન નથી તોય રૂમના ખાલીખમ અવકાશ(એમટી સ્પેસ)માં ખુરશી પદાર્થમાં નરી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા છે...

‘ખાલી રૂમ વચોવચ એક ખુરશી,
હળવેથી પસવારું તો...
બાળક બની વળગે
જોરથી દબાવું તો પીડે !’

વસ્તુમાં સજીવારો પણ રોપવાની સાથોસાથ કવિએ નાયકમાં પરોક્ષપણે માતૃત્વભાવનું આલેખન જીવતું કર્યું છે. પિતા કરતાં બાળક માને, બાને બાઝી વળગે અને જોરુકા વહાલથી દબાવવા જાય તો મધુમય પીડે !

ખુરશી તો સામાન્યો માટે એક નિર્જીવ જડ ચીજ જ છે પણ નાયક-સર્જકને ખુરશીના ખૂણાઓમાં રંગવિહીનતા સાથે વિભિન્ન વર્ણોનું નિજી દર્શન લાધે છે :

એક ખૂણેથી લાગે રંગહીન
બીજી તરફથી રંગીન
ચોકેરથી જુદી જુદી

ખુરશીના જુદા જુદા ખૂણા દેખાડી ભાવકને રંગપરિક્રમા ઉપરાંત રંગશૂન્યતાનો કલરલેસ અનુભવ પણ પીરસ્યો છે.

બાકી હોય તેમ ‘કોન્ટ્રાક્ટ’, વિરોધ સ્થિતિનું પ્ર-દર્શન પેશ કર્યું છે :

દૂરથી આરસથીએ લીસ્સી
નજીકથી ખરબચડી
ખૂબ ખૂબ નજીકથી જોઈ સપાટી
તો અંદર અડાબીડ પર્વત ને ખીણ.

કૃતિની આકૃતિ ડાયનેમિક છે. કેમેરાના લોંગશોટ, ક્લોઝઅપના વિનિયોગનો અત્રે કુશળ પ્રયોગ છે. (આ લખનારને કવિવર ઉમાશંકર ઓચિંતા સાંભળ્યા આ રીતે : હોડીને દૂર શું, નજીક શું...) લીસ્સી, ખરબચડી અને ‘સપાટી’ ખુરશીનું વર્ણન અહીં લગી યથાર્થ તથ્ય છે માત્ર.

સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રારૂઢ કાવ્ય તો ચોથી કડીમાં વિલસ્યું છે :

‘તો અંદર અડાબીડ પર્વત ને ખીણ.’

સ્થિતિગ્રસ્ત ખુરશી જેવી વસ્તુવસમાં ‘અડાબીડ પર્વત ને ખીણ’ તો એક સર્જકનો જ નિજી કલ્પના-પ્રદેશ છે !

ત્યાર પછીની પંક્તિઓ પ્રત્યેક સમયે ખુરશીની જુદી જુદી, વળી સ્થગિત દિશા બતાવી કર્તા ઓરિબલ ઈમેજ – શ્રાવ્ય કલ્પનનો ઉપહાર ધરે છે : એના કણકણમાં અનેક તમરાના નાદની ગતિ ! (કહો ને ‘કણ કણમેં ભગવાન’... અર્થાત્ ખુરશી..)

રચનાનો નોંધનીય વળાંક – ખોટી, કૃતક વસ્તુને છોડી સાચી ખુરશીની ખોજમાં નીકળેલ નાયક-(યુલિસિસ ?!)નું ગમન કેટલું વિસ્મય-(વન્ડર)જનક છે...

‘પાયા લાગે મસમોટા મિનારા
સુકાયેલી ડાળની કાયા.’

કર્તા માટે ખુરશી – જાણે તાજમહલ કે કુતુબ મિનારા, તેમ છતાં શુષ્ક ડાળની કાયા ! મિનારા ઊંચાણમાં, અને નીચાણમાં સુકી ડાળની કાયા ! અનોખી ફૂટપટ્ટીથી ખુરશીને પૂરી કૃતિમાં પ્રવેશી માપી દીધી...

અન્ય કડીઓ, વસ્તુ ખુશીની હસ્તી તેમજ બિનહયાતીમાંથી ગુજરી, સંશોધક નાયક ‘ખુરશી હું જ’ છું હોવાનો તાદાત્મ્ય અહેસાસ ભલે કરાવે, પણ... પણ વસ્તુ ખુરશી ‘મને વૃક્ષ બનવા લલચાવે’ – એ પંક્તિ, પદાર્થમાંથી જીવંત બની વૃક્ષ બનવા લલચાવે છે !

ખુરશીનું લાકડું તો ઝાડવૃક્ષનું જ સંતાન ને ?

વૃક્ષ-નિકંદનોના અધુનાતન યુગમાં પર્યાવરણવિનાશનો અને પર્યાવરણરક્ષણનો સંકેત એક પંક્તિમાં એકસાથે સિદ્ધ કરવા માટે સર્જક કવિશ્રી રાજેન્દ્ર પટેલની લેખિનીને સહૃદય અભિનંદન...

ગદ્ય રચનામાં ‘વયોવય’, ‘પસવારું’ ‘ચોકેર’, ‘લીસ્સી’, ‘અડાખીડ’, ‘મસમોટા’ જેવા શ-બ-દો ખુરશીની ખીલીઓ નહીં પણ ખુરશીની શૂંગારકલીઓ શું નથી ?

*

જગતખ્યાત ‘વોલ્ડન’ના સર્જક ચિંતક એચ. ડી. થોરોએ પણ ખુરશીની ત્રિવિધ સ્થિતિને એમના વિઝન અનુસાર ઉલ્લેખી હતી :

‘આઈ હેડ શ્રી ચેંઅર્સ ઈન માય હાઉસ :
વન ફોર સોલિટ્યુડ,
ટૂ ફોર ફ્રેન્ડશીપ,
શ્રી ફોર સોસાયટી’

[‘વિઝિટર્સ’]

(મારા ઘરે ત્રણ ખુરશીઓ,
એક એકાન્ત માટે,
બીજી, મૈત્રી માટે,
ત્રીજી, સમાજ માટે)

- આ ક્ષણે રિલકે સાંભરે : ગાર્ડ માય સોલિટ્યુડ...

એક શાલીન મધુર અવાજ : માધવ રામાનુજની કવિતા

રમણ સોની

દ્વિશાં વર્ષો પછી મારા એક પ્રિય કવિની કવિતામાં ફરીથી પ્રવાસ કરવાનો આ અવસર તમે આપ્યો એ માટે ઉદયન, તમારો સાર્નંદ આભાર માનું છું. * માધવ રામાનુજની કવિતાને યાદ કરતાં જ સ્મરણની છાલકમાં એમનાં કેટલાંક મનોહર કાવ્યો ઊછળી આવ્યાં. એટલાંક કાવ્યો વિશે પણ ઘણી વાત થઈ શકે. પણ હું તો એમની સમગ્ર કવિતા — એમના ત્રણે કાવ્યસંગ્રહોને સમાવતો ગ્રંથ ‘અંતરનું એકાંત’ (નવજીવન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, ૨૦૧૭) લઈને બેસી ગયો; થયું કે પૂરો પ્રવાસ કરી જ લેવો.

સમગ્ર કે સમસ્ત કવિતાના ગ્રંથો ઘણુંખરું દળદાર હોય છે, પણ માધવનો આ સર્વકાવ્યસંગ્રહ તો હળવા હાથે ગ્રહણ કરી શકાય એવો પાતળો ને રૂપાળો છે. એમાં કુલ સવા બસોથી પણ ઓછાં કાવ્યો છે — ને કવિએ ૫૦-૫૨ વર્ષમાં રચેલાં છે. હા, માધવની કવિતા શરૂ થયેલી ૧૯૬૮ની આસપાસ, એમની બાવીસેકની વયે.

એ સમયે, એક ઝબકારે જ એમણે સૌ કવિતારસિકોનું ધ્યાન ખેંચેલું ને પહેલાં ત્રણચાર વરસમાં જ, શબ્દમર્મને ખોલતાં ને લયને રણકાવતાં ૮૦ જેટલાં કાવ્યોનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘તમે’ (૧૯૭૨) આપેલો. આ કવિતાએ માધવની એક વિશિષ્ટ કવિ તરીકેની મુદ્રા ઉપસાવેલી, જે આજે પણ સ્પષ્ટરેખ છે.

પછી આ ચિત્રકલાના શિક્ષક-અધ્યાપક બીજી કલાલક્ષી ને વિશેષે સમાજલક્ષી બલકે માનવસેવાલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાતા રહ્યા — આજે પણ એવાં માનવલક્ષી કામોને એ સમય આપે છે. એ પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે એમણે કવિતા લખી તો ખરી પણ એનો પ્રવાહ આછો થઈ ગયો. પહેલા સંગ્રહ પછી છેક ૨૫ વર્ષે જતાં એમણે ૬૦ જેટલાં કાવ્યોનો બીજો સંગ્રહ આપ્યો — ‘અક્ષરનું એકાંત’ (૧૯૮૭).

પરંતુ એમના ત્રીજા કાવ્યસંગ્રહ ‘અનહદનું એકાન્ત’ (૨૦૧૨)ની કથા વિલક્ષણ છે. ત્યારે, ઈમેજ પ્રકાશને એમની પાસે નવા કાવ્યસંગ્રહ માટે હસ્તપ્રત માગેલી, શક્ય એટલી જલદી મોકલવા. માધવે કહ્યું કે, ‘મારી પાસે તો સંગ્રહ જેટલી રચનાઓ નથી... હા, દસ-બાર રચનાઓ મળે.’ પણ સુરેશ દલાલનો પ્રેમાગ્રહ ભારે હતો. એટલે, છંદ-ગીત-ગઝલ, લય-પ્રાસ, શબ્દયોજના પરની એમની હથીટી અજમાવીને; એમાં શક્ય એટલી સર્જકતા પરોવીને; વીસેક દિવસ રચનાપ્રવૃત્ત રહીને કવિએ ઈમેજનું કામ સાધી

* શ્રી ઉદયન ઠક્કરે, કાવ્યપઠન-સાથે-કાવ્યસમીક્ષણ એવા ‘સાહિત્યક-કલા-સંપદા’ અને ‘ભવન્સ કલાકેન્દ્ર’ સંયોજિત એક વીડિયો-કાર્યક્રમમાં મને વક્તવ્ય માટે નિમંત્રણ આપ્યું ત્યારે એમણે પસંદગી માટે સૂચવેલા કવિમિત્રોમાંથી સહજ રીતે જ માધવ રામાનુજ પર મારી નજર ઠરી — થયું કે ચાલો, પચાસ વર્ષ પહેલાંથી શરૂ કરીએ. -૨.

આપ્યું — હસ્તપ્રત મોકલી આપી ! ૧૯૬૮-૭૨ના ગાળામાં અંદરના ગતિબળથી, એક ફોર્સથી એમણે વેગીલી કાવ્યરચનાઓ આપેલી, હવે બહારના ફોર્સથી પ્રેરાઈને એમણે સંગ્રહરચના કરી. અલબત્ત, શબ્દની સહજતા, લયની ગૂંજ, અભિવ્યક્તિની પારદર્શકતા — એટલું તો આ કાવ્યોમાં અકબંધ રહ્યું જ. એમણે લખ્યું —

સર્જન સાથે સહજ આટલા શબ્દો છે;
મારી જે કંઈ મૂડી, આટલા શબ્દો છે. (‘અંતરનું એકાંત’, પૃ. ૨૧૮)

*

આ તો નકશો થયો, એમની કાવ્યયાત્રાના ઈતિહાસની રેખાઓ. હવે જલદી એમની કવિતામાં પ્રવેશીએ —

‘કોમળ કોમળ’ એમનું બહુ જાણીતું ગીત. પણ જાણીતું ગીતકાવ્ય વારંવાર વંચાય ત્યારે આપણને એના લયમાં જ સરકાવી દે. એટલે કાવ્ય માણવું હોય તો અટકીઅટકીને આગળ વધવું પડે.

આ કાવ્ય, મૃત્યુ પામેલ વ્યક્તિની કલ્પિત વાણી છે, એની વિનંતી છે. પણ કાવ્યની પહેલી પંક્તિમાં તો એનો અણસાર પણ આવતો નથી :

હળવા તે હાથે ઉપાડજો રે અમે કોમળ કોમળ. (પૃ. ૩૫)

એવું લાગે કે જાણે કોઈ પ્રેમ-શૂંગાર-વાર્તાલાપ આરંભાઈ રહ્યો છે. પણ બીજી જ પંક્તિ એક હળવા આંચકા સાથે સામે આવે છે —

સાથરે ફૂલડાં ઢાળજો રે અમે કોમળ કોમળ

પછી આકરું, કેવળ અભરખાવાળું જીવન જીવેલી વ્યક્તિની, વ્યથાના કોઈ ભાર વગરના સહજ લયવાળી વાણી સંભળાતી રહે છે : ‘આયખાની આ કાંટચમાં રે અમે અડવાણે પગ’. પણ આ બેફિકર જીવનો અભિલાષ કેવો છે : ‘કેડિયે કોયલ ગૂંથજો રે...’ અને આ ઉદ્ગારોનો સમ છે - ‘...અમે કોમળ કોમળ’. ભારજલ્લા વિષયનું હળવુંફૂલ ગીત. આ કાવ્યમાં વેદના સુંદરતા રૂપે અવતરી છે. આ ઉપરાંત એમાં, ઉત્તર ગુજરાતની બોલીના તળપદ સંસ્કારવાળો લોકગીતલય પણ આસ્વાદ્ય છે. ‘હળવા તે હાથે’ અને ‘ઊનાં તે પાણીડે ઝારજો રે’ના ‘તે’ની છટા જુઓ! આ સંદર્ભે ઉમાશંકર જોશીનું એક કાવ્ય યાદ આવે છે : ‘સાબરનો ગોઠિયો’. એમાં તો એમણે ‘તે’ના આ લયઠમકાનો શબ્દની વચ્ચે અંતઃપ્રવેશ કરાવેલો છે! : ‘ઠેઠ અમદા તે વાદ જઈ પહોંચ્યો રાજ, વનરા તે વનનો વણઝારો’. લોકલયનો કેવો સર્જનાત્મક વિનિયોગ થાય એ આ ગીતો બતાવે છે.

માધવની કાવ્યરિદ્ધિમાં ગીતો જ નથી, છંદકાવ્યો છે, ગઝલો છે, પરંપરિત લયની રેખાઓને ગોપવતી, અછાન્દસ લાગે એવી માત્રાલયની રચનાઓ છે. પણ પહેલાં આપણે કમનીય ઢોળાવોવાળો ગીતપ્રદેશ જોઈ લઈએ ?

‘કોમળ કોમળ’ના જ લયબંધવાળું હોવા છતાં એક બીજું ગીત હીંચના, જૂલાના લયને ઊંચકે છે —

કાલ સવારે ઊગશું રે અમે સૂરજ થઈને,
સૂરજ થઈને ઊગશું રે અમે કાલ સવારે. (૩૭)

ગીતકવિતા હોય એટલે પ્રેમના સંવેદનની નજીકત હોય જ. પણ એ જ કારણે, એક જ ઢાળ પરથી ઢળી જતાં ગીતોમાં કવિ અને વાચક બંને ગુલાંટો ખાઈ જાય એવા અકસ્માતો ગુજરાતી ગીતોમાં ઘણા થયા છે! માધવનાં કેટલાંક સુંદર ગીતો એમાંથી બચી ગયાં છે. માત્ર યાદ કરાવવાથી ખ્યાલ આવશે કે કેવાં આગવી રેખાઓવાળાં મરમાળાં ગીતો એમણે આપ્યાં છે :

- ગોકુળમાં કોક વાર આવો તો કાન, હવે રાધાને મુખ ના બતાવશો (૪૨)
- સૈયર, તારા ક્રિયા છૂંદણે મોહ્યો તારો છેલ, કહે ને ! (૬૨)
- પાસપાસે તોય કેટલાં જોજન દૂરનો આપણો વાસ !
આમ તો ગગન સાવ અડોઅડ તોય છેટાંનો ભાસ... (૭૭)
- દાદાના આંગણામાં કોળેલા આંબાનું કૂણેરું તોડ્યું રે પાન;
પરદેશી પંખીના ઊડ્યા મુકામ પછી માળામાં ફરક્યું વેરાન (૯૮)

હવે, બે-ત્રણ ગીતોમાં જરાક અંદર ઊતરીએ —

‘ગોકુળમાં કોકવાર...’થી શરૂ થતા ગીતનું શીર્ષક જ કેવું લહેરાતું છે - ‘રાધા પત્ર લખે છે’ (‘રાધાનો પત્ર’ એવું બંધાયેલું શીર્ષક નથી.) એના એક અંતરામાં રાધાનો કૃષ્ણને એક તીણો ને માર્મિક ઠપકો છે એ સાંભળી લઈએ. એ કહે છે, હવે તમને આ પ્રેમભૂમિ નહીં ફાવે —

‘સમરાંગણ તમને તો શોભે હો શ્યામ,
વગર હથિયારે ત્યાં જ તમે ફાવશો.’

સંબોધનમાં ‘કાન’નું ‘શ્યામ’ થઈ ગયું અને ‘વગર હથિયારે’માં કૃષ્ણના ઠરેલ મુત્સદી રૂપને કવિએ હળવે ધક્કે ઉપસાવી આપ્યું એ મર્મ નોંધીને હવે આગળ જઈએ.

આવાં પરિચિત રંગદર્શિતાવાળાં ગોપગીતોની વચ્ચે એક રંગદર્શી કૃષિ-સંવેદન-ગીત પણ આસ્વાદ્ય છે. ઉપાડ જ કેવો રમ્ય છે —

‘ડૂંડે બેઠા છે રૂડા દાણા પટલાણી,
ઓણ દીકરીનાં કરી દઈ આણાં (૧૦૭)

ખેત-સમૃદ્ધિ સાથે અંગત ઉમંગ પણ ગૂંથાતો જાય છે. ‘ડૂંડાની ભાત્ય’માં ‘મેંદીની ભાત્ય’ જોતો ને મોલથી લયેલી સીમને ‘પાનેતર પહેરીને ઊભેલી કન્યા’ જેવી જોતો કૃષિ-નાયક પોતાનાં લગ્નના સ્મરણ સુધી પહોંચી જાય છે —

‘તારા આણામાં સાહેલિયુંએ ગાયાં’તા —
સંભળાવ્ય આજ તો ઈ ગાણાં.’

અને એટલે જ કાવ્યના આરંભે ‘ડૂંડે બેઠા છે રૂડા દાણા...’ એ પંક્તિનો છેલ્લી પંક્તિમાં રમણીય વ્યત્યય થાય છે : ‘પટલાણી, કેવા ડૂંડાંને બેઠા છે દાણા!’ કવિનું શબ્દસંયોજન હદ્ય છે.

આવાં પરિચિત રંગદર્શિતાવાળાં કાવ્યોથી લોકપ્રિય થતા રહેલા આ શાલીન કવિ ક્યારેક વળી અપરિચિત-સુંદર કલ્પન પણ આપે છે ત્યારે વિશેષ આનંદ થાય છે. જુઓ ‘આકાશ’ નામના ગીતનો ઉપાડ –

કોઈ ખરેલા ફૂલની પાસે બેઠું બેઠું

ધ્રુસકે આખી રાત રોયું આકાશ. (૯૮)

વિપ્રલંભ શૃંગારનું નહીં, કરુણનું સંવેદન સંયત રીતે અહીં નિરૂપણ પામ્યું છે.

પરંતુ માધવનાં આ બધાં મોહક ગીતો વચ્ચે મારું સૌથી વધુ પ્રિય ગીત તો છે – ‘પાદરમાં’.

જેને કવિતાનું નકશીકામ કહીએ, ખરેખર જેને કવિકર્મ-કૌશલ કહીએ એ આ કાવ્યમાં શબ્દશબ્દ આકાર લે છે. પહેલી કડી વાંચીને આગળ જઈએ –

એક વાર નીંઘળ્યું’તું ફળફળતું લોહી,

હવે નીતરતા સિંદૂરના રેલા !

અમે પાદરમાં ઝાટકે ખરેલા ! (૯૩)

ગામની રક્ષા માટે ધીંગાણામાં ખપી ગયો હશે એવા કોઈ એક વીર પુરુષના, પાદરે મૂકેલા પાણિયાનો આ ઉદ્દગાર છે. જુઓ કે કાવ્યમાં ક્યાંય ‘હું પાણિયો’ એવો લાચાર નિર્દેશસુધ્ધાં નથી - શીર્ષકમાં પણ નહીં ! એ જ જીવંત તરવરતા જુસ્સાવાળો આત્મવિશ્વાસ છે. એ સ્વાભિમાન પાણિયાએ પોતાને માટે કરેલા માનાર્થ બહુવચનમાં પ્રગટ થાય છે : ‘અમે’ પાદરમાં ઝાટકે ખરેલા...

ક્રિયાપદ-સંયોજન પણ કેવો કવિતા-પ્રભાવ ઉપસાવે છે એ જોઈએ :

એક વાર – નીંઘળ્યું’તું – ફળફળતું – લોહી

હવે – નીતરતા – સિંદૂરના – રેલા

એક વારની એ ક્ષણ અને હવે કાયમ, એ બે સ્થિતિઓ વચ્ચેની આ તુલના ક્રિયારૂપોથી જ સાક્ષાત્ કરાઈ છે. ‘નીંઘળ્યું’તું’ એટલે કુવારાની જેમ ઊછળીને ટપક્યું હતું, ‘ફળફળતું’ લોહી; હવે પાણિયાના ઢેહ પર સિંદૂરના રેલા ‘નીતરે’ છે, ઠંડાગાર!

ફળફળતું લોહી અને સિંદૂરના રેલા એ જાણે માત્ર દૃશ્ય કલ્પનોનો જ નહીં, સ્પર્શ કલ્પનનો ને ઉષ્મ કલ્પનનો અનુભવ પણ આપે છે.

હજુ એક સશક્ત ક્રિયાપદ છે. લડતાંલડતાં પડેલા કે મરેલા એમ નથી, ‘અમે પાદરમાં ઝાટકે ખરેલા.’ શહીદી કરતાંય શૌર્ય આગળ આવી જાય છે. મૃત ‘રેલા’ની સામે પ્રાસમાં જીવંત ‘ખરેલા’ શબ્દ. સર્જકતાના વેગમાં જ કવિકર્મ ગૂંથાયું છે.

આ આખું કાવ્ય જાણે એક ચિત્રવિધિ, એક ચિત્રમાળા જેવું છે. જે માણસ શૌર્યપૂર્વક ધૂમી વળેલો એ હવે કોઈ ઘેઘૂર વડના થડને ટેકે નાનાસરખા સ્મારક રૂપે સ્થિર, બલકે સ્થગિત થઈ ગયેલો છે : ‘પથ્થરમાં કાયાનો લઈને ઉઘાડ...’

છેલ્લી ધ્રુવ કડીમાં એક વિલક્ષણ તુલના છે. ભર્યા ડાયરા વચ્ચે કસુંબા ઘોળાતા એ જીવંત ચિત્ર સામે હવે પાણિયાની પૂજામાં મુકાતાં દીવાનાં કોડિયાંના, તેલના રગડાવાળા,

રઝળતા ટુકડા છે. એની અભિવ્યક્તિ જોઈએ —

ભાંગેલાં કોડિયાંના ડાયરા વચાળે, હવે
ઢોળાતા ઘૂંટ — જે ભરેલા.

વકોક્તિવાળા આ ઉદ્ગાર પાછળ, નિયતિએ આંકેલી એક કરુણ રેખા પણ ઊપસીને વિરમી ગઈ છે.

‘તમે’ સંગ્રહ પછી જે ગીતો લખાયાં એના બે રંગ ઊપસ્યા છે. એક તે નરી સરળતા. એ સરળતામાં ચમક છે, પણ એ સપાટીથી ખાસ ઊંડે ઊતરતી નથી — ‘રે ભાઈ આ તો સમણાંનો વહેવાર...’, વગેરે. પરંતુ ક્યાંકક્યાંક જે બીજો રંગ ઊપસ્યો તે અરૂઢ અભિવ્યક્તિનો છે. કવિને પોતાને પરિચિત હતા એ લય-ઢાળમાંથી છૂટીને, સુખદ આશ્ચર્ય આપતું એક સરસ ગીત વાંચીએ —

દરિયાને આંસુડું આવ્યું, ઈ માછલીએ પીધું,
ને વાત વધી ગઈ... (૧૧૭)

છેલ્લી પંક્તિમાં તો, તાજગીવાળા અરૂઢ લય ઉપરાંત એક અરૂઢ-સુંદર કલ્પન-ચિત્ર પણ સરજાયું છે —

તડકાથી ત્રાસેલા સૂરજને, છાંયડામાં
સંતાતો જોઈ ગયું ધ્રુવડ.

માધવની કવિતાના જે બે ગુણ — માધુર્ય અને સહજ પ્રાસાદિકતા — એ બંને એમનાં ગીતોમાં જ નહીં, એમનાં છંદબદ્ધ કાવ્યોમાં ને ગઝલોમાં પણ એવા જ સચવાઈ રહેલા છે. એટલે કે એમની કવિતાની પદાવલીનું પોત એકસરખું મુલાયમ, અને કહેવું હોય તો, નિતાન્ત પ્રવાહી છે.

એમનાં છંદકાવ્યોમાં કટાવ, મનહર, હરિગીતના માત્રામેળી લય પણ છે ને વસંતતિલકા, શિખરિણીના યુસ્ત લય પણ છે. રસ પડે એવી વાત એ છે કે એમનાં આ છંદ-કાવ્યોમાં શિખરિણી-કાવ્યો વધુ છે — આરંભની કવિતામાં તેમ પાછળની કવિતામાં પણ શિખરિણી છે. અને એમનો આ છંદ એક પંક્તિથી બીજી પંક્તિ પર શબ્દોને સરકાવતો, શ્વેતિલય પર ચાલતી પ્રવાહિતાવાળો છે. ‘અને ધારો કે—’ એ સૉનેટની આ ઉક્તિ જુઓ :

અને ધારો કે આ ક્ષણ પણ સરી જાય, તમને
મૂકીને વેરાને સમયપથના, શૂન્ય ક્ષિતિજે
ભૂંસાતું લાગે આ પરિચયતાણી રમ્ય લિપિ-શું
ધરાનું આભાસી મિલન, નભના રિક્ત હૃદયે
પડી યુગો જેવી તડ સમયની બે પડ વચે
તમારા હેયાની ધડકન બનીને રવરવે ! (૩૯)

કાવ્યની ઉક્તિ, કોઈ પણ પંક્તિના છેડે અટક્યા વિના સળંગ છ પંક્તિઓ સુધી રેલાઈ છે એ કવિની શ્રવણસૂઝ અને અભિવ્યક્તિકૌશલની જુગલબંધી રચે છે.

એ જ શિખરિણીમાં એમનું બીજું જાણીતું સોનેટકાવ્ય પણ છે —

‘તમે આવ્યાં ને આ અમથું અમથું મૌન ઊઘડ્યું

આ રંગદર્શી પ્રેમકાવ્યનું છેલ્લું, શિખર-યુગ્મ તો જુઓ. એ એક સ્વતંત્ર મુક્તકકાવ્યનો મોત્તો પણ ધરાવે છે —

ઘડી ઊભાં રૂહેજો ઉંબર પણ સિંદૂરવરણાં,
તમારા સેંથામાં મિલન-પળનું મૌન ભરી દઉં. (૧૧૧)

આ કવિનાં કલ્પનોનો પણ કોઈએ અલાયદો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. ઉદાહરણ રૂપે એક કલ્પન આ રહ્યું : ‘તમારી કીકીનો સજલ ટહુકો’ (૧૧૧)

આ પ્રશિષ્ટ છંદોમાં પણ સંસ્કૃત શબ્દોવાળી શિષ્ટ-ચુસ્ત પદાવલીને બદલે તળ ગુજરાતીની સહજ પદાવલી છે. વાંચીએ વસંતતિલકાની આ પંક્તિ —

થન્ થન્ થતી બળદની ખરીઓ...

વળી છંદની છેલ્લી ત્રણ શ્રુતિઓ (લગાગા) છોડી દઈને કવિ થન્ થન્ ધૂધરીના ધમકારની સાથે સાથે બળદની ખરીઓનો અવાજ સાંભળવા આપણને, વાચકને સરવે કાન કરે છે.

કટાવ ને મનહરના માત્રામેળી લયમાં કેટલાંક લાંબાં કાવ્યો પણ લખનાર આ કવિનાં હરિગીતલયનાં બે કાવ્યો સ્મરણીય બનેલાં છે. એમાં એક સોનેટ આ રીતે શરૂ થાય છે —

એક એવું ઘર મળે આ વિશ્વમાં,
કોઈ પણ કારણ વિના પણ જઈ શકું.

‘અમે ઈચ્છ્યું એવું’ (પૃ. ૧૪૫) નામના આ કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિઓની સંવેદન-છટા માણવા જેવી છે —

અહીંથી ઊભો થાઉં ને મૃત્યુ મળે!

બીજું મુક્તક. એ જાણીતું છે. (કવિએ એને સૈનિકની ઉક્તિ કહી છે) આજે પણ એનો અર્થમર્મ ગમી જાય એવો છે.

એક ક્ષણ જો યુદ્ધ અટકાવી શકો,
ટેન્ક પર માથું મૂકી ઊંઘી લઉં !

આ બે કાવ્યોના હરિગીતલયને કોઈ ગઝલલય તરીકે પણ ઓળખાવી શકે. હા, શ્રી માધવ રામાનુજે થોડીક ગઝલો પણ લખી છે. એમાં સભારંજન નથી, પણ પ્રાસાદિકતાથી આસ્વાદ્ય બનતી સંવેદનભાતો ને ઝીણાં દૃશ્યાંકનો એમાં છે. માધવ મુશાયરાના ગઝલકાર ન હોવા છતાં લોકપ્રિય છે, ને ઘણી જગાએ વિદગ્ધ ભાવકોને પણ અટકવું ગમે એવી ગઝલો પણ એમનામાં છે. કેટલાક શેર નમૂનાદાખલ જોઈએ —

- ‘આવજો’ ના પંખીનું ઊડી જવું
નેજવું જોતું રહ્યું છે ક્યારનું. (૪૫)

- પત્રમાંથી એમનાં આંસુ ખર્યાં હતાં,
મેં એ બધાંય પહેલેથી જ સંઘર્યાં હતાં (૧૦૫)
- વેદનાનું ઘર હતું ઉંબર સુધી,
આપણો તો આંગણામાં વાસ છે. (૧૪૫)
- કાચ જેવી પારદર્શકતા મળે;
ને પછી તારું સ્મરણ એમાં ભળે (૧૬૦)

માધવે વહેલું લખેલું પણ મોડું ગ્રંથસ્થ કરેલું એવું એક કાવ્ય — ‘એક વાર યમુનામાં આવ્યું’તું પૂર’ — એ જાણે કે ‘તમે’ પછીની એમની કવિતા અંગેનો ઓળખ-ઉદ્ગાર બની રહે એવું છે. એવું પૂર તો એક વાર આવ્યું તે. પરંતુ પછીની કવિતામાં પણ, એ જ કાવ્યની એક પંક્તિના શબ્દો યોજીને કહી શકાય કે, એ ‘વાંસળીના સૂર’ તો સંભળાય છે — એટલે કે એ જ માધુર્ય ને પ્રવાહિતા, એ જ પારદર્શકતા ને સહજતા એમની કવિતામાં એવાં જ ટક્યાં છે — આજ સુધી. અલબત્ત, એક મોટો અભાવ પાછળનાં કાવ્યોમાં એ વરતાવા લાગ્યો કે અગાઉનાં ઉત્તમ કાવ્યોમાં પ્રાસાદિકતાથી છલકતી અભિધા અચૂકપણે વ્યંજનાને પણ રસ્તો કરી આપતી હતી, જ્યારે હવે અભિધાનો રેલો વ્યંજના સુધી પહોંચતાં પહેલાં નરી સરળતાની ભૂમિમાં પ્રસરી જાય છે. એમણે ઈમેજના પ્રેમાદેશથી જે કાવ્યલેખન કર્યું તે સંગ્રહ ‘અનહદનું એકાંત’(૨૦૧૨)ની કૃતિઓમાં, ધારે ત્યારે પદ્યરૂપ રચના કરી શકવાની એમની હથોટી આગળ ધસી આવી. એમણે બધું જ લખ્યું — ગીતો, ગઝલો, છાંદસૂ કાવ્યો; ટૂંકાં અને લાંબાં કાવ્યો — એટલે સુધી કે એમણે ક થી જ સુધીનો કક્કો સુધ્યાં લખ્યો! પણ ભાવકોને હવે, ચિત્તમાં ચોંટી જાય એવી રચનાઓ ખોળવા શ્રમ કરવો પડે છે. શું માધવ રામાનુજની કે શું કોઈ પણ કવિની સરેરાશ કે નબળી કવિતા સામે મળે ત્યારે આપણે તે વળી કવિને શો ઠપકો આપવાના હતા — એવે વખતે તો કવિનાં અગાઉનાં ઉત્તમ કાવ્યો જ એમને ઠપકો આપવા આપણા સ્મરણમાં હાજર થઈ જતાં હોય છે! શબ્દો સપાટી પર તરવા લાગે એનાથી કવિ પોતે પણ ભાગ્યે જ અનભિજ્ઞ હોય...

આ પાછોતરાં કાવ્યોમાંથી પસાર થતાં એમ લાગે છે કે જાણે કવિ પોતાનું પસંદગીનું એકાંત અને લેખનકર્તવ્ય — એ બેની વચ્ચે સંઘર્ષ કરી રહ્યા છે. સંગ્રહનું (પહેલી નજરે અચરજ થાય એવું) શીર્ષક ‘અનહદનું એકાંત’ તથા એમનું એક કાવ્ય આવી ધારણાને ટેકો આપે છે. એ કાવ્ય આમ આરંભાય છે :

આ શબ્દ હવે છૂટે તો સારું
મૌન સુધીના મારગ માંડ મળ્યા છે —
વાટ ખૂટે તો સારું. (૨૮૮)

શબ્દ સેવનારને આમ મૌનનું આકર્ષણ જાગે એ સ્વાભાવિક તો છે. પરંતુ શબ્દ પાડ્યો જ છે ત્યારે, એમાં ક્યાંક ક્યાંક કવિની સાચી મુદ્રા, અનાયાસે પણ ઊંચકાઈને બહાર આવી છે ખરી. જુઓ —

આ અમે હોઠે મૂકી જ્યાં વાંસળી,
શ્વાસને ને સ્પર્શને વાણી મળી. (૨૩૫)

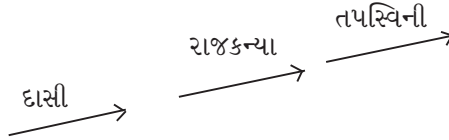
આવો અપ્રયત્ન ઉદ્દગાર પણ કાવ્યોદ્દગાર બની રહે છે.

અને આખરે તો, સતત લખનાર કે અટકી જઈને લખનાર; ઘણું લખનાર કે ઓછું લખનાર કવિમાત્રની, જે ઉત્તમ ને સ્મરણીય રચનાઓ હશે એ જ કાયમી જગા કરી લેવાની. માધવ રામાનુજની એવી શક્તિમંત ને આસ્વાદ્ય કાવ્યકૃતિઓ એમની, તેમ જ ગુજરાતી કવિતાની પણ મૂડી છે.

એટલે ઉદયનજી, આટલી પ્રસન્નતાની ઉજવણી કરી હવે અટકું. છેવટે તો, સ્મરણમાં નિરંતર છલકતી રહે છે એ જ આપણી સૌની સાચી કવિતા-પ્રાપ્તિ છે ને!

ફરી એક વાર મહાભારત! (દાસી, રાજકન્યા અને બ્રહ્મવાદિની) | અરુણા જાડેજા

મહાભારતનાં નિરાણાં છતાં સક્ષમ ત્રણ સ્ત્રીપાત્રોની વાત કરું. યુયુત્સુ માતા સૌવાલી : એક વૈશ્ય દાસી; યયાતિપુત્રી માધવી : એક રાજકન્યા; અને બ્રહ્મવાદિની સુલભા : એક તપસ્વિની. આ ત્રણેયનો સામાજિક કક્ષાનો આલેખ ઊતરતો છે.

૧. વૈશ્ય દાસી સૌવાલી : ગાંધારી સાથે ગાંધારથી આવેલી વડારણ અર્થાત્ દાસી સૌવાલી (સુવલ < સૌબાલી < સૌવાલી). એનું બીજું નામ સુગદા કે સુગધા પણ જોવા મળે છે પણ મહાભારતના પહેલા પર્વ આદિપર્વમાં તો સૌવાલીના નામે માત્ર ત્રણ જ શ્લોક જોવા મળે છે કે ગાંધારીના પ્રસૂતિ સમયે ધૃતરાષ્ટ્રની સેવામાં રહેલી વૈશ્ય દાસીએ પણ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો, જેનું નામ રખાયું : યુયુત્સુ. સૌવાલીનો આટલો જ પ્રાચીન સંદર્ભ. પણ સાલ ૨૦૦૯માં એનો અર્વાચીન સંદર્ભ જોવા મળે છે : મહાશ્વેતાદેવીના બંગાળી પુસ્તકનો અંગ્રેજી અનુવાદ After Kurukshetra; એમાં એમણે સૌવાલીના સંદર્ભમાં બે બંગાળી મહાભારતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પુસ્તકમાંની ત્રણ વાર્તામાંની

*(અમદાવાદના એસ.જી. હાઈવે પર આવેલી અમારી 'લકુલીશ યોગ યુનિવર્સિટી'માં એક વિદ્યાર્થીને એમ.ફિલ. ના અભ્યાસક્રમમાં સંશોધનકાર્ય કરાવતી વખતે આ વિષય જડી આવ્યો. -અ.)

એક વાર્તા છે : Sauvali. એનો મારો ગુજરાતી અનુવાદ ‘એતદ્’માં (૨૦૧૫) છપાયેલો. તેને આધારે સૌવાલીની આ વાત.

સૌવાલીનો પુત્ર ઈતિહાસમાં સૌવાલ્ય તરીકે પણ ક્યાંક ઓળખાયો છે. ક્ષત્રિય પિતાથી વૈશ્ય સ્ત્રીને થતા પુત્રને કરણ કહે છે, યુયુત્સુ કરણ તરીકે પણ ઓળખાયો છે.

સત્યનો સાથ પસંદ કરનારા પરાક્રમી યુયુત્સુની માતા સૌવાલી, ધૃતરાષ્ટ્રની દાસી. જોકે હવે એ રાજમહેલમાં રહેતી નથી, સ્વમાની સૌવાલી ગામની ભાગોળે આવેલી કુટિરમાં રહેવા જતી રહી હતી. ઘડપણને ઉંબરે પગ મૂક્યો હોવા છતાં તે તનમનથી નંખાઈ ગઈ નથી. ખાસ્સી સશક્ત, ચામડી તાંબા જેવી; ઘેરદાર ઘાઘરો-ચોળી અને ઉપર ઓઢણું. રાજમહેલમાં રહેતો યુયુત્સુ એની માતાને સમય મળ્યે મળવા જરૂર આવતો.

મહાભારતના યુદ્ધ બાદની વાત છે. આશ્રમવાસિક પર્વમાં ઉદ્દેખ (૪૭: ૨૫થી ૨૭) છે કે પાંડવોએ યુયુત્સુની આગેવાની હેઠળ કૌરવપક્ષના મૃતાત્માઓનું મહાતર્પણ કર્યું, આ બીજને આધારે મહાશ્વેતાદેવીએ આ વાર્તા રચી છે. સૌવાલીની વસ્તીના પણ ઘણા લોકો ત્યાં છે. યુયુત્સુની રાહ જોઈ રહેલી સૌવાલીએ પુત્રને હાથપગ ધોવા ઊંચું પાણી આપ્યું. માતા પોતાના દીકરાને ખીર, લાડુ, જુવારનો રોટલો, મધ વગેરે પીરસે છે અને અમીભરી નજરે એકીટશે પુત્રને જોઈ રહી છે. આ ઘરમાં તે યુયુત્સુ નહોતો, અહીં તે માતા માટે વહાલસોયો સૌવાલ્ય હતો. કડવાશનો સંગ કરતી આવેલી સૌવાલીએ પોતાની કુટિરની આસપાસ હારબંધ લીમડા ઊછેર્યા હતા. સર્વત્ર પ્રસરેલી લીંબોળીની સુગંધ બારીમાથી સૌવાલીના ઘરમાં આવતી હતી.

યુયુત્સુ માતાને પૂછે છે કે તું જમી કે ?

સૌવાલી કહે છે કે હા, હા, હું જમવાની જ, કેમ નહીં જમું ભલા!!! આજે હું બહુ રાજા છું કે આખરે એ લોકોને તને તારો હક્ક આપવો પડ્યો. સારું છે કે એમણે એટલું તો યાદ રાખ્યું કે તું ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર છે, આજે તને એમણે એક કોરે કરી દીધો હોત તો એ એમનું પગલું ધર્મવિરોધી ગણાત.

યુયુત્સુ : મા, યુધિષ્ઠિર મને બહુ સાચવે છે.

સૌવાલી : ધર્મરાજ કોને કહેવાય ? એ તો હંમેશાં ધર્મના પક્ષમાં જ હોય ને !

યુયુત્સુ : જેમણે મને ક્યારેય પોતાનો ગણ્યો નથી અને મેં જેમને મારા ગણ્યા નથી એવા લોકોનું મારે ભાગે તર્પણ કરવાનું આવ્યું !

સૌવાલી : પણ એના વગર એમને મુક્તિ ન મળત. ગાંધારીએ તને ક્યારેય કૌરવ ગણ્યો નહીં; હા ભઈ, આખરે તો તું એક દાસીપુત્ર જ ને!

યુયુત્સુ : હા, મેં ધર્મરાજને કહેલું કે હું ફક્ત મારા પિતાનું જ તર્પણ કરીશ, માતા કુંતી અને ગાંધારીનું નહીં કરું ત્યારે ધર્મરાજે કહેલું કે હા, હું જાણું છું કે તું સારાસાર-વિવેકભાનવાળો છે, તું એક ઉમદા સ્ત્રીનો પુત્ર છે.

સૌવાલી : મને તો હવે યુધિષ્ઠિર સાંભરતોય નથી.

યુયુત્સુ : હું તો તર્પણ કરીને તરત ત્યાંથી નીકળી ગયો.

સૌવાલી : હા, તેં તારું કર્તવ્ય બજાવ્યું અને આમેય કેટલાય વખત પહેલાં વનના

વડવાનલમાં સળગીને ખાખ થયેલા એ ત્રણે જણા અને હવે આટલા વખત પછી એમનું તર્પણ કરવાનું ? હશે, જવા દે.

યુયુત્સુ : અને તારું કર્તવ્ય માટે ?

સૌવાલી : ના રે, મારે કોઈ એવું કર્તવ્ય નહોતું. ગાંધારીના સગર્ભાકાળે હું પણ સગર્ભા થઈ; પણ તને જન્મ આપીને હું દાસીપણાનાં બધાં દુઃખો ભૂલી ગઈ.

યુયુત્સુ : તો પછી માટે, તેં મને તેમ ત્યજ દીધો ?

સૌવાલી : ના, ત્યજ નહોતો દીધો; એમણે તને બીજા રાજકુમારોની સાથે ગુરુકુળમાં મૂક્યો.

યુયુત્સુ : હા, આમ તો દાસીપુત્રોને બીજા આશ્રમમાં મૂકે પણ મને એમની સાથે જ ભણવા મૂકેલો, હું એમની સાથે જ શસ્ત્રવિદ્યા શીખ્યો. (ઊંડા નિસાસા સાથે...) શીખવી જ પડે નહીં તો એમણે છોડેલાં બાણ પાછાં કોણ લઈ આવે ?

સૌવાલી : હા, મેં પણ ગાંધારીને કહ્યું કે મને આ દાસીપણામાંથી મુક્ત કરો, તો એ કશું બોલ્યાં નહીં પણ મારે ત્યાં રહેવું નહોતું. મેં બીજી એક દાસીને કહીને નગરની બહાર — આ જગ્યાએ મારા માટે એક કુટિરની જોગવાઈ કરાવી લીધી અને હું તો ચાલી નીકળી, તારા પિતા મહારાજને પણ કંઈ કહેવા રોકાઈ નહીં; કારણ કે હવે તો એ ગાંધારીના ચોકીપહેરામાં હતા. જો મળી હોત તો જરૂર કહેત કે તમે મારી યુવાની તો છીનવી લીધી પણ મારો દીકરોય છીનવી લીધો, તમારા હાડમાંસનો હોવા છતાંયે તમે પણ એને ક્યારેય પોતાનો માન્યો નહીં.

યુયુત્સુ : માટે, હું જ્યારે પાંડવોમાં જઈને ભળ્યો ત્યારે દુર્યોધને મારા પર બહુ ધિક્કાર વરસાવ્યો. હું અહીં આવતો ત્યારે મને બહુ મહેણાંટોણાં મારતા. માટે, એક દાસીપુત્ર જ માતા માટે આંસુ સારે.

સૌવાલી : હા, રાજધરાનામાં તો આવી કુદરતી લાગણીઓને દબાવવામાં આવે, છટ્ટ ! ચાલ, હવે તું સૂઈ જા.

Enter

ત્યાં જ પાડોશણ આવીને સૌવાલીને પૂછે છે કે તમારે અંતિમ ક્રિયાની કોઈ વિધિ કરવાની હોય તો હું મદદ કરાવું ?

સૌવાલી : લે, મારે વળી શેનાં ક્રિયાકર્મ?

પાડોશણ : કેમ, સૌવાલ્યે તેના પિતા ધૃતરાષ્ટ્રનું તર્પણ કર્યું ને!

સૌવાલી : જા રે જા, ધૃતરાષ્ટ્રને મારે શું લાગેવળગે ? હું તો એની માત્ર દાસી, ઉપવસ્ત્ર; લગ્ન કરીને લાવેલી પત્ની થોડી હતી ? મારા જેવી દાસીએ શાને સૂતક પાળવાનું ? શાને સફેદ વસ્ત્રો પહેરવાનાં ? શાને તર્પણ કરવાનું ? જરાયે નહીં હોં કે ! હું તો આજે સરસ મજેનું જમીશ -- ખીર, લાડુ, ઘીથી લયપચતો જુવારનો રોટલો ને મધ; બધું હું ખાઈશ, માણીશ અને દીકરાને પસવારતી સૂઈ જઈશ. રાજમહેલમાં હું દાસી હતી પણ અહીં મારી કુટિરમાં તો હું સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છું. સૌવાલીને પોતે રાંધેલી રસોઈ આજના જેટલી સ્વાદિષ્ટ ક્યારેય લાગી નહોતી!

(તા. ક. :- સાલ ૨૦૦૮માં મહાશ્વેતાદેવીની Sauvali વાર્તા વાંચી ત્યારે સૌવાલીની ખુદારી જોઈને મને કે. આસિકે દિગ્દર્શિત કરેલી ‘મુગલેઆઝમ’ ફિલ્મની અનારકલી નજર સામે તરી આવી.

શાહજાદા સલીમને ભરમાવવા માટે અકબર અચકાતા હાથે અનારકલીને માથે બે ઘડી તાજ મૂકે છે ત્યારે મગરૂર અનારકલી શહેનશાહ અકબરને એક સંવાદ ફટકારે છે : ‘શહેનશાહ કી ઈન બેહિસાબ બક્ષિસોં કે બદલેમં યે કનીઝ જલાલુદ્દીન અકબર કો અપના ખૂન મુઆફ કરતી હૈ!!!’)

*

૨. રાજકુમારી માધવી : મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વ અંતર્ગત ગાલવ ઉપાખ્યાન (૧૧૫૫ શ્લોકો)માં દુરાગ્રહનું પરિણામ કેવું આવે છે તે સંદર્ભે એક કથા છે : માધવી.

જાણીતી કથા : મહર્ષિ વિશ્વામિત્રના એક શિષ્ય ગાલવમુનિ તેમની શિક્ષા પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી ગુરુ વિશ્વામિત્રને પૂછે છે કે હું આપને શી ગુરુદક્ષિણા આપું ? પહેલાં તો વિશ્વામિત્ર ના પારે છે પણ ગાલવમુનિના અત્યાગ્રહથી સહેજ રોષે ભરાઈને કહે છે : ‘જો ગાલવ, તારે મને ગુરુદક્ષિણા આપવી જ હોય તો શ્યામકર્ણી અને ચંદ્ર સમાન શ્વેતકર્ણી ૮૦૦ અશ્વો લાવી આપ, જા; વિલંબ ન કરીશ.’ ગાલવને તો આ બૈલ મુજ્જે માર એવું થયું. ગાલવમુનિને ભાગે આવેલું દુરાગ્રહનું પરિણામ !

ગાલવમુનિ મિત્ર ગરૂડરાજની સલાહથી ઉપરોક્ત અશ્વોની શોધમાં નીકળે છે. પહેલાં તો રાજા યયાતિ પાસે જાય છે. તે હવે ઘસાઈ ગયા છે, તેમની પાસે આવા અશ્વો નથી. તેથી અશ્વોના બદલામાં મુનિને પોતાની કન્યા માધવીને લઈ જવાની વાત કહે છે. માધવીના પિતા રાજા યયાતિ ૮૦૦ અશ્વોના બદલામાં ગાલવમુનિને પુત્રી માધવી આપીને કહે છે કે આ પુત્રીના બદલામાં કોઈ પણ રાજા તેનાં રાજપાટ આપી દેશે તો અશ્વોની તે શી વિસાત ? કારણ કે તે ચક્રવર્તી પુત્રને જન્મ આપશે એવું એને વરદાન મળ્યું છે. બહુલક્ષણસંપન્ના, બહુપ્રસવધારિણી. ત્યારે માધવી એક આજ્ઞાંકિત પુત્રીની જેમ પિતાના આદેશનું પાલન કરે છે; તે સમયે વ્યાસજીએ માધવીના મોં પર નિરાશા કે નિસહાયતાના ભાવ દર્શાવ્યા નથી. પ્રાચીન આજ્ઞાંકિત પુત્રી માધવીને લઈને ગાલવમુનિ આગળ જવા નીકળે છે.

૧. ઈક્વાકુ વંશના રાજા હયર્થ પાસે માત્ર ૨૦૦ જ ઘોડા મળે છે અને રાજા કહે છે કે હું ૨૦૦ અશ્વોના બદલામાં આ કન્યાથી કેવળ એક જ પુત્રની ઉત્પત્તિ કરીશ. ત્યારે ગાલવમુનિને થાય છે કે બાકીના ૬૦૦ અશ્વો ક્યાંથી લાવવા ? ગાલવમુનિની મૂઝવણ જાણીને માધવી સામે ચાલીને મુનિને સહાયભૂત થવાની તત્પરતાથી કહે છે કે મને એક મહાત્માએ એવું વરદાન આપ્યું છે કે હું દરેક પ્રસવ પછી પાછી પહેલાંની જેમ કૌમાર્યને પ્રાપ્ત કરીશ અર્થાત્ હું સદા કુમારિકા રહીશ, અક્ષતયૌવના. આપ અત્યારે આ રાજા પાસેથી ૨૦૦ ઘોડા લઈને મને રાજાને સોંપી દો. અહીં માધવીને વસુમના નામનો પુત્ર જન્મે છે. આમ મહાત્માના વરદાન મુજબ માધવી અક્ષત યૌવના રહે છે. મહાભારતકારે માધવીના સંવાદો પરાણે બોલાવતા હોય તેવો ક્યાંયે નિર્દેશ નથી.

૨. કાશીનરેશ દિવોદાસ પાસેથી પણ ૨૦૦ જ અશ્વો મળ્યા. દિવોદાસથી માધવી શિબિરાજને જન્મ આપે છે.

૩. ભોજનગરના રાજા ઉશીનર પાસેથી પણ ૨૦૦ જ અશ્વો મળે છે અને અહીં માધવી પ્રતર્દન નામના પુત્રને જન્મ આપે છે.

ગાલવમુનિએ કહ્યું કે હજી ૨૦૦ અશ્વો ખૂટે છે ત્યારે ગરુડજી કહે છે હવે આ પૃથ્વી પર આવો એક પણ અશ્વ બચ્યો નથી, હતા તેટલા તમને મળી ગયા છે. તમે આટલા ૬૦૦ અશ્વો મહર્ષિ વિશ્વામિત્રને ગુરુદક્ષિણામાં આપો. ગાલવમુનિ ગુરુવર્યને બધી વિગત જણાવીને ૬૦૦ અશ્વો સાથે માધવી ધરે છે.

૪. વિશ્વામિત્ર કહે છે : અરે, તારે મને પહેલાં જ આ વાત કહેવી હતી ને! મને ૮૦૦ અશ્વો ન જોત. હું આ વરદ્ માધવીથી ચાર ચક્રવર્તી પુત્રને જન્મ ન આપત !

અહીં માધવીને અષ્ટક નામનો પુત્ર જન્મ્યો. વિશ્વામિત્ર માધવીને તે પુત્ર સોંપીને અરણ્યમાં જતા રહ્યા.

Enter

ગાલવમુનિ એ ચારેય જણને જ્યારે જ્યારે માધવીને સોંપે છે ત્યારે દરેક રાજા તેને વિધિવત્ સ્વીકારે છે, દરેક વખતે વ્યાસજી સ્વીકારે માટે પ્રતિગૃહ્ય શબ્દ પ્રયોજે છે એટલે પાણિગ્રહણ કરીને. અર્થાત્ એ બધા રાજા એવા અધમ નથી.

દરેક રાજાને ચક્રવર્તી પુત્ર સોંપીને બીજા રાજા પાસે જતી વખતે એક જગ્યાએ દેવર્ષિ નારદજી કહે છે : ‘પછી એ યશસ્વિની રાજકન્યા સત્યના પાલનમાં તત્પર થઈને કાશીનરેશની રાજલક્ષ્મીને ત્યજીને વિપ્રવર્ય ગાલવમુનિ સાથે ચાલી નીકળી.’ (૧૧૮:૧) અહીં નારદજી માધવીને ‘સત્યપાલન-તત્પર’ કહીને બિરદાવે છે. ગાલવમુનિ માધવીને આશીર્વાદ આપે છે :

- તારો પહેલો પુત્ર વસુમના (પિતા હયશ્વ) દાનવીર થશે,
- બીજો પુત્ર શૂરવીર પ્રતર્દન (પિતા દિવોદાસ*) થશે,
- ત્રીજો પુત્ર શિબિ* (પિતા ઉશીનર) સત્યપરાયણ થશે,
- ચોથો પુત્ર અષ્ટક (પિતા વિશ્વામિત્ર) યજ્ઞ-અનુષ્ઠાની થશે.

અને સન્નિષ્ઠ ગાલવમુનિ માધવીને એના પિતા યયાતિને સોંપીને નીકળી જાય છે.

યયાતિપુત્રો—માધવીના ભાઈઓ—યદુ અને પુરુએ બહેન માધવી માટે સ્વયંવર યોજ્યો પણ માધવીએ આવેલા ઉત્તમ રાજાઓને વરવાનું છોડીને તપોવનનું વરણ કર્યું. તપોવનમાં માધવી રાગ-દ્વેષ જેવાં દ્વન્દ્વોથી મુક્ત થઈને એક તપસ્વિનીની જેમ વિચરવા લાગી.

માધવી પોતાના ચારેય ચક્રવર્તી પુત્રો પિતા યયાતિને સોંપે છે ત્યારે યયાતિની દૌહિત્રવાન થવાની મનોકામના પૂરી થાય છે. દૌહિત્રના પુણ્યદાન દ્વારા રાજા યયાતિનું સ્વર્ગારોહણ થાય છે.

પણ રાજા યયાતિનાં પુણ્યો ક્ષીણ થવાથી તે પાછા પૃથ્વીલોક પર આવે છે ત્યારે

માધવીના ચારેય પુત્રો(દૌહિત્રો)ના યજ્ઞ-અનુષ્ઠાન અને પુણ્યદાનથી રાજા યયાતિ પાછા સ્વર્ગમાં જઈ શકે છે. આમ દૌહિત્રો દ્વારા માતામહ (નાનાજી)નો ઉદ્ધાર થાય છે. માધવીના પુત્રો સત્યશીલ અને પુણ્યશીલ હતા. અર્થાત્ આ ચારેય ચક્રવર્તી અને ગુણવાન પુત્રો એ ચારેય રાજાઓની કામવાસનામાંથી જન્મ્યા નહોતા.

o અનેક પતિઓને વરતી અનેક પ્રાચીન નારીઓ પૌરાણિક સમયમાં જોવા મળે છે :

- પાંચ પતિઓને વરતી દ્રૌપદી.
- દસ પ્રયેતાઓને વરતી સોમપુત્રી મારિષા
- દિયેર સુગ્રીવને વરતી વાલિપત્ની તારા
- બૃહસ્પતિ પત્ની તારા ચંદ્ર સાથેના સહવાસથી ભુવને જન્મ આપે છે.
- રાજા શાંતનુની પત્ની સત્યવ્રતી લગ્ન પહેલાં પરાશર ઋષિથી વ્યાસને જન્મ આપે છે.

- પાંડુપત્ની કુંતી પતિની આજ્ઞાથી અન્ય પતિઓ (દેવો)થી પાંચ પુત્રો પ્રાપ્ત કરે છે.

o વ્યાસજીનું જ એક બીજું પાત્ર ગાંધારી પણ માત્ર ને માત્ર પિતાની આજ્ઞાથી અંધ પતિ ધૃતરાષ્ટ્રને વરવા તૈયાર થાય છે અને આખી જિંદગી સામે ચાલીને આંખે પાટા બાંધીને સહર્ષ અંધ રહે છે; વ્યાસજીએ ક્યાંયે આ બાબતમાં ગાંધારીના મુખે લાચારી ઉચ્ચારાવી નથી.

o એ જમાનામાં પુત્રી જ નહીં, પુત્રો પણ પિતાનું આજ્ઞાપાલન કરવા તત્પર રહેતા.

આજ્ઞાંકિત પુત્રો

- વેદકથા પ્રમાણે હરિશ્ચંદ્રનો પુત્ર રોહિત, અજિર્ગત બ્રાહ્મણનો પુત્ર શુન:શેષ, કઠોપનિષદ પ્રમાણે નચિકેતા વગેરેનું પણ દાન થયું જ છે. કેમ કોઈ આજે આ પુરૂષપાત્રોની દયા નથી ખાતું ? તો પ્રાચીન નારીપાત્રોની શાને દયા ખાવી ?

o પૃથ્વીનું એક નામ માધવી છે, પૃથ્વી પણ સદા અન્યને ઉપયોગી થવા તત્પર હોય છે તેમ વ્યાસજીએ માધવીનું પાત્રાલેખન પણ માધવીને મળેલા પોતાના ‘અક્ષતયૌવના’ના વરદાન થકી અન્યને સહાયભૂત થવા સદા સેવાતત્પર પ્રાચીન નારીનો મહિમા ગાવા માટે રચ્યું છે.

o માધવી પણ પ્રાત:સ્મરણીય પંચકન્યા (અહલ્યા-તારા-મંદોદરી-કુંતી-સીતા)ની જેમ સદા કુમારિકા છે,

આ હતો માધવીનો પ્રાચીન સંદર્ભ.

અર્વાચીન સંદર્ભે ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, કન્નડ સાહિત્ય કે નાટકોમાં – બધા સંદર્ભોમાં આજની માનસિકતાના દૃષ્ટિકોણથી માધવીની નરી દયા જ ખાવામાં આવી છે; એને બિચારી, અબળા કહેવામાં આવી છે.

પણ માધવીને કોઈ પૂછો ને ! પિતા યયાતિએ પોતાને ગાલવમુનિને સોંપતી વખતે

માધવીનું મુખ જરાયે મ્હાન થતું નથી, 'દીકરી ને ગાય દોરે ત્યાં જાય' એવો ભાવ ક્યારેય એના મોં પર ઊભર્યો નથી, પોતે નારદજીના કહ્યા મુજબ યશસ્વિની છે એ વાત, અ-ક્ષત હોવાની વાત ગાલવમુનિને સામેથી જણાવીને તેમની મૂંઝવણને ટાળે છે; તે સતત 'સત્યપાલનતત્પર' રહી છે, પોતાની ક્ષમતાથી બીજાને મદદરૂપ થનારી એક પરોપજીવી નારી છે.

આ 'ક્ષત' અને 'અક્ષત' માટે વ્યાસજીનો પ્રાચીન મત શું કહે છે ?

આજથી પાંચેક હજાર વર્ષ પહેલાં વ્યાસજી એક ઠોસ વિચાર રજૂ કરે છે કે સ્ત્રી ભલે એક વાર ક્ષત થાય અર્થાત્ એનું યૌવન એક વાર ખંડિત થાય તે પછી પણ તે તેની સુદૃઢ ક્ષમતા દ્વારા તે માનસિક રીતે અક્ષત રહી શકે છે. આમ ક્ષત-અક્ષત એ બન્ને માનસિક અવસ્થા છે એમ વ્યાસજી કહેવા માગે છે. અને તેથી જ વ્યક્તિ પોતાની ચેતનાની ગુણવત્તાને આધારે ક્ષત બન્યા છતાં અક્ષત રહી શકે છે. આમ વ્યાસજીનો મત જોતાં જણાય છે કે આ બાબતે વ્યાસજી આપણા આજના બધા આધુનિકો કરતાં વધુ મૂળગામી ચિંતક તરીકે માધવીના પાત્રમાં ઊભરી આવે છે. વ્યક્તિમાં રહેલી ચેતનાનું ઊર્ધ્વીકરણ વ્યાસજી માધવીના પાત્ર દ્વારા વંચાવે છે.

(*રાજા દિવોદાસ એટલે વેદકાલીન દાશરાજ યુદ્ધના યોદ્ધા. * શિબિ એટલે બાજ-કબૂતરની કથાવાળા રાજા)

*

૩. બ્રહ્મવાદિની સુલભા : મહાભારતના ૧૨મા પર્વ શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મપર્વમાં રાજા જનક અને બ્રહ્મવાદિની સુલભા વચ્ચેનો શાસ્ત્રાર્થ ૧૮૩ શ્લોકોમાં રજૂ થયો છે. કર્મયોગ અને ગૃહસ્થાશ્રમને પુરસ્કૃત કર્યો છે તેવા રાજર્ષિ જનકવિદેહી તરીકે જાણીતા છે. યોગધર્મનાં અનુષ્ઠાતા એવાં સંન્યાસિની સુલભા આ પૃથ્વી પર એકલાં વિચરણ કરતાં હતાં. તેમને રાજા જનકનું વિદેહીત્વ જોવું હતું. પોતાની યોગશક્તિના બળે સુલભાએ પોતનું પૂર્વ સ્વરૂપ ત્યજીને બીજું એક શ્રેષ્ઠ રૂપ ધારણ કર્યું અને રાજા જીવનમુક્ત છે કે નહીં તે જાણવાની શંકાથી યૌગિક શક્તિયુક્ત સુલભાએ પોતાની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ દ્વારા રાજાની બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કર્યો.

રાજા જનકે પણ સુલભાનું મનોગત જાણીને હસતા હસતા પોતાના ભાવ દ્વારા સુલભાના ભાવને ગ્રહણ કરી લીધો. બાહ્ય ચિહ્નો છત્રાદિથી મુક્ત થયેલા રાજા જનક અને દંડાદિથી મુક્ત થયેલાં તપસ્વિની સુલભા વચ્ચે થયેલો સંવાદ :

જનક : ભગવત્યાં ક્વ ચર્યેયં કૃતા ક્વ ગમિષ્યસિ ।

કસ્ય ચ ત્વં કુતો વેતિ પપ્રચ્છૈનાં મહાપતિઃ ॥૨૦॥

હે ભગવતી ! તમે આ દીક્ષા ક્યાંથી ગ્રહણ કરી ? તમે હવે ક્યાં જવા ઈચ્છો છો ? તમે કોનાં પત્ની છો ? આપનું શુભાગમન શાને થયું ?

હું રાજા છું તોયે મેં મારા છત્ર વગેરે રાજચિહ્નોને ત્યજી દીધાં છે, તમે મને મારા સાચા રૂપમાં જાણી લો. તમે મને સન્માનના અધિકારી લાગો છો તેથી મારે તમને

સન્માન આપવું જોઈએ. મારા ગુરુએ જોકે મને ત્રિવિધ મોક્ષધર્મ યથાર્થ રીતે સમજાવ્યો છે પણ તોયે રાજધર્મમાંથી ખસવાની વાત નથી કરી. મારી બુદ્ધિ અનર્થ કે ભોગસંગ્રહમાં રમમાણ નથી, સ્ત્રીમોહ કે શત્રુ પ્રત્યે ક્રોધ વગેરે પણ મારે રહ્યાં નથી. જે મારા જમણા હાથ પર ચંદનનો લેપ કરે કે ડાબા હાથને વાંસથી છોલી નાંખ તોયે એ લોકો મારે માટે એકસરખા છે.

મારા મતે તો ભગવાં વસ્ત્રો, મંડન, દંડ-કમંડલુ ધારણ કરવાં એ તો શ્રેષ્ઠ સંન્યસ્તમાર્ગનાં ઓળખચિહ્નો છે, એના વડે મોક્ષ પામી શકાય નહીં. દરિદ્રતામાં મોક્ષ છે એવું નથી કે સંપન્નતામાં બંધન છે એવું પણ નથી. આ બન્ને અવસ્થામાં જીવને મોક્ષપ્રાપ્તિ તો જ્ઞાનથી જ થાય છે.

તમે મારા રાજ્યમાં કે મારા હૃદયમાં કોના સંકેતથી પ્રવેશ્યાં છો ? તમે કોઈનું સારું જોઈ શકતાં નથી, તમારી પોતાની યોગસિદ્ધિથી તમે પોતે જ મોહિત થઈને વિષ અને અમૃતને ભેગું કરીએ તેમ તમે કામ અને યોગને (તમારી બુદ્ધિ દ્વારા બીજાની બુદ્ધિ સાથે સંબંધ બાંધી બેઠાં છો!) એક કરવા જઈ રહ્યાં છો. તમે મને સ્પર્શ કરશો નહીં, મારા ચરિત્રને ઉત્તમ અને નિષ્કલંક જાણીને તમારા સંન્યસ્ત ધર્મનું પાલન કરો. હું જીવનમુક્ત છું કે નહીં તે જાણવાની તમારી ગુપ્ત ઈચ્છાને મારાથી છુપાવવાની કોઈ જરૂર નથી. રાજા પાસે કપટવેશે જવું નહીં, કપટાચરણ કરનારાનો નાશ થાય છે. પછી રાજાએ સુલભાને પૂછ્યું કે તમારે અહીં આવીને કયું કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું છે તે કહો.

રાજાનાં આવાં કઠોર, પીડાદાયક, અનુચિત તેમજ તિરસ્કૃત વચનોથી સુલભા સહેજ પણ વિચલિત થયાં નહીં. રાજાની વાત પૂરી થઈ ત્યારે સુલભાએ મધુર વાણીમાં પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કર્યું.

સુલભા :

મારા એ વાક્યનું આપ શ્રવણ કરો જેમાં સૌક્ય્યાદિ* ગુણો સમાઈ ગયા છે. હું એવી ઉત્તમ વાણી (વાક્ય) ઉચ્ચારીશ કે જે સાર્થક હશે, જેમાં કોઈ અર્થભેદ નહીં હોય, જે ન્યાયયુક્ત હશે, જેમાં અનાવશ્યક એવા શંકાસ્પદ શબ્દો નહીં હોય. મારી વાણીમાં કોઈ લંબાણ કે ક્લિષ્ટતા નહીં હોય, તેમાં સુકુમાર શબ્દો હશે, તેમાં અસત્ય કે અસંસ્કારિતા નહીં હોય, તે ધર્મ-અર્થ-કામની વિરુદ્ધમાં નહીં હોય, તે ખામી અને વ્યાકરણદોષરહિત હશે. જ્યારે વક્તા, શ્રોતા અને વાક્ય બધા ગુણોથી તદાકાર થાય ત્યારે વક્તવ્ય (વક્તાનું કહેવું)નો અર્થ પ્રકાશિત થાય છે (અર્થાત્ શ્રોતા સમજી શકે છે). જેનું વક્તવ્ય પોતાને માટે અને સામેવાળા માટે અનુકૂળ હોય એ જ સારો વક્તા, અન્ય કોઈ નહીં.

આપે મને પૂછ્યું : તમે કોણ છો ? કોની કન્યા છો ? ક્યાંથી અને શાને આવ્યાં છો ? તો એનો ઉત્તર એકાગ્ર મનથી સાંભળો : જેમ લાખ અને લાકડું કે ધૂળ અને પાણી એકબીજામાં મળીને એક થઈ જાય છે તેમ આ જગતમાં પ્રાણીઓનો જન્મ પણ (કેટલાંક તત્ત્વોના મેળથી) થાય છે. પંચેન્દ્રિયો આત્માથી ભિન્ન છે પણ લાખ અને લાકડાની જેમ તે આત્મા સાથે જોડાયેલાં છે પણ વિદ્વાનોના મતાનુસાર એમનું સ્વતંત્ર પ્રેરક બળ નથી. જેમ સૂર્યકરણોના સંપર્કમાં આવવાથી સૂર્યકાંત મણિમાં કે બે અરણીકાજ એકબીજા સાથે

ધસવાથી તેમાં અગ્નિ પ્રગટે છે તેમ પ્રકૃતિના ૩૦ ગુણોમાંથી પ્રાણીમાત્ર જન્મે છે.

यद्यात्मनि परस्मिंश्च समतामध्यवस्यसि ।

अथ मां कासि कस्येति किमर्थमनुपृच्छसि ॥ ૧૨૮ ॥

જેમ આપ આપની અંદર આપના આત્માનાં દર્શન કરો છો તેમ બીજાની અંદર પણ આત્માનાં દર્શન શાને નથી કરતા ? જો આપ આપનામાં અને બીજામાં પણ સમ (આત્મ)ભાવ રાખો છો, હે મિથિલાનરેશ ! આપ દ્વન્દ્વમુક્ત પુરુષ છો, જો આપ મુક્ત છો તો પછી મને વારંવાર શાને પૂછો છો કે તમે કોણ છો ? તમે કોનાં છો ? તમે ક્યાંથી આવો છો ? આ પ્રશ્નોનું પ્રયોજન શાને ?

હે રાજન ! સાથે તો આપ યોગયુક્ત છો જ નહીં અને આપ જીવન્મુક્તિનો જે ગર્વ રાખો છો તે માટે તો પરેજી ન પાળનારાને દવા આપવાની બંધ કરવી જોઈએ તેમ તમારા સુહૃદોએ તમારો આ ગર્વ દૂર કરવો જોઈએ.

મિત્ર, મૈત્રી, રાષ્ટ્ર, સૈન્ય, ખજાનો, દંડ અને સજા — આ સાત અંગોવાળા સમૂહને રાજ્ય કહે છે, આ સપ્તાંગી રાજ્ય અને મારા ત્રણ દંડ (વાકુદંડ, મનોદંડ અને કાયાદંડ) — પરસ્પર ઉચ્ચ ગુણો ધરાવે છે, એમાં કયો ગુણ કોનામાં વધુ છે ? હે રાજા, હું એવાં અનેક કર્મો બતાવી શકું છું કે જે રાજાને સુખ આપી શકતાં નથી. મને મારા દેહ માટે મોહ નથી તો બીજાના દેહ માટે તો કઈ રીતે હોઈ શકે ? તેથી મારા જેવી યોગિની માટે આપે આવી વાત કરવી ન જોઈએ.

જો આપ સાથે જ જીવન્મુક્ત છો તો મેં બુદ્ધિ દ્વારા તમારી અંદર પ્રવેશ કર્યો તો એમાં આપનો શો અપરાધ કર્યો છે ? દરેક ધર્મનો નિયમ છે કે સંન્યાસીએ એકાંતમાં રહેવું જોઈએ તો મેં આપની બોધશૂન્ય બુદ્ધિમાં નિવાસ કર્યો તો મેં કોનું શું બગાડ્યું છે ? હે રાજન ! હું તમારા એકેય અંગને — ન હાથને, ન પગને, ન સાથળને કે બીજા કોઈ અંગને — સ્પર્શી નથી રહી. હે અભિજાત રાજા ! આપ દીર્ઘદ્રષ્ટા છો, ધારો કે આપની સાથે મેં સારુંખોટું જે કંઈ કર્યું હોય તેને આમ ભરી સભામાં ઉઘાડું પાડવું ન જોઈએ. અહીં કેટલાયે સન્માનનીય વિદ્વાનો, ગુરુજનો બેઠા છે અને એ બધાને માટે આપ પણ સન્માનનીય છો, આપનું ગૌરવ આમ અરસપરસ જળવાયેલું છે. તો આપે કંઈ પણ બોલતા પહેલાં વિચારી લેવું જોઈએ, ખાસ તો સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ વિશે તો કશું જ કહેવું ન જોઈએ. હું પણ જલકમલવત્ આપને સ્પર્શ્યા વિના આપનામાં નિવાસ કરું છું છતાં જો તમને એવું લાગતું હોય તો તમારા ગુરુ પંચશીખે આપેલા જ્ઞાનને વાસનારહિત કઈ રીતે કહેવું ? આ રીતે તો તમે એક બાજુ ગૃહસ્થ તરીકે તો ભ્રષ્ટ થયા અને બીજી બાજુ મોક્ષધર્મથી પણ દૂર થયા અને છતાંયે આપ મોક્ષની મોટીમોટી વાતો કરો છો ! એક જીવનમુક્તનો બીજા જીવનમુક્ત સાથે, એકત્વનો પૃથક્ત્વ સાથે કે ભાવ (આત્મા)નો અભાવ (પ્રકૃતિ) સાથે સંયોગ થાય તો વર્ણસંકરતાનો દોષ થતો નથી. જે પુરુષને પ્રકૃતિ અને પુરુષની વિવેકબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેને બીજાનાં શરીરોમાં પણ આત્માનાં જ દર્શન થાય છે તો વર્ણસંકરતા શેની ? હાથમાં પાત્ર છે, પાત્રમાં દૂધ છે, દૂધમાં માખી પડી છે; આ ત્રણે જુદા હોવા છતાંયે તેમનો આશ્રય એક જ છે : દૂધ. તેવું આપણું છે. પાત્રમાં દૂધપણું નથી આવતું કે દૂધ

માખી બની જતું નથી. આમ તેઓ એકબીજાના આશ્રયને પામતા નથી. તેમ આશ્રમ અને વર્ણ પૃથક્ક ઢોવાથી વર્ણસંકરતાનો દોષ ક્યાંથી ?

મારા પૂર્વજોના સમયમાં દિવ્યયજ્ઞો થતા અને દેવો તેમાં પધારતા. હું રાજકન્યા છું. મેં સંન્યાસિનીનો કપટવેશ ધારણ કર્યો નથી કે ન તો હું પારકા ધનને હરી લઉં છું, ન તો ધર્મસંકરતાનો પ્રસાર કરું છું. હું દંઢતાથી બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરીને મારા ધર્મમાં સ્થિત છું, હું મારી પ્રતિજ્ઞાથી ક્યારેય ડગી નથી. વગરવિચાર્યે હું ક્યારેય કશું બોલતી નથી. આપની પાસે પણ હું ખૂબ સમજવિચારીને આવી છું.

મેં સાંભળ્યું હતું કે આપની વૃત્તિ મોક્ષધર્મમાં રત છે તેથી આપનું મંગળ ઈચ્છનારી છું અને આપના આ મોક્ષજ્ઞાનનો મર્મ જાણવા હું અહીં આવી છું. સ્વપક્ષ અને પરપક્ષમાંથી હું મારા પોતાના પક્ષેથી પક્ષપાતપૂર્વક આ વાત નથી કહેતી કારણ કે જે વાણીનો વ્યાયામ નથી કરતો અને શાંત પરબ્રહ્મમાં નિમગ્ન રહે છે એ જ મુક્ત છે.

જેમ નગરના કોઈ એક સૂના ઘરમાં સંન્યાસી એક રાત નિવાસ કરી લે છે તેમ હું આપના આ શરીરમાં હું એક રાત રહીશ. આપે મને બહુ સન્માન આપ્યું, આપની વાણીરૂપ આતિથ્યથી આપે મારો ખૂબ સારી રીતે સત્કાર કર્યો. હવે હું પ્રસન્ન થઈને આપના શરીરરૂપી સુંદર ગૃહમાં આજની રાત નિવાસ કરીને કાલે સવારે અહીંથી જતી રહીશ.

સુલભાની આવી સાર્થક ઉપદેશજનક વાણી સાંભળીને પછી રાજા જનક કશું બોલ્યાચાલ્યા વિના તેની સામે બે હાથ જોડીને ઊભા રહી ગયા.

Enter

સંન્યાસિની સુલભા પાસે સંપૂર્ણ બ્રહ્મજ્ઞાન હતું જે એણે આ સભામાં રજૂ કર્યું અને તેનું જ નામ બ્રહ્મવાદિની. સુલભાના ઉદાહરણ પરથી મીરાંબાઈ અને જીવગોસ્વામીની વાત યાદ આવી જાય છે. જીવગોસ્વામી પણ પોતાની ઓળખાણ પુરુષ તરીકેની આપે છે અને મીરાંને સ્ત્રી તરીકે ઓળખાવે છે ત્યારે મીરાંબાઈ એમને ભાન કરાવે છે કે પુરુષ તો એક જ છે : યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણપ પરમ પુરુષ; પુરુષોત્તમ !

Enter

○ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ભલે પોતાના બાળક રાજપુત્રનો પિતા હોય પણ પછી સૌવાલીને ગામ બહાર દાસીવાડીમાં એક કુટિરમાં રહેવાનું થાય છે. એ વાતનો જરાયે રંજ કર્યા વગર એ પોતાના દિવસો પોતાનું માન જાળવીને પસાર કરે છે.

○ અક્ષતૃયૌવના માધવી ચાર-ચાર ચકવર્તી પુત્રોની રાજમાતા બન્યા પછી પણ ભોગવિલાસમાં રચીપચી ન રહેતાં તે વૈરાગ્યનો માર્ગ સ્વીકારીને વાનપ્રસ્થી બને છે.

○ અને સુલભા એવાં બ્રહ્મવાદિની હતાં કે જે પોતે એક સ્ત્રી જ નથી પણ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે એ દર્શાવીને વિન્દેહી જનકની દલીલોને વળતો જવાબ આપીને એમને અવાક કરી દે છે.

આ ત્રણે નારીઓ સ્વમાની છે, એમણે આત્મસમ્માનની ખોજ કરી છે. આત્મખોજ કરીને આત્મસમ્માનને જાળવી જાણ્યું છે. એક દાસી, એક રાજકુમારી અને એક તપસ્વિની — આ ત્રણેય સ્વપારખું હતાં, આત્મશોધક હતાં, આત્મરક્ષક હતાં; પહેલાં સામાજિક

કક્ષાએ ઊતરતો જોવા મળતો આલેખ હવે એક રેખામાં આવી જાય છે.

સૌવાલી → માધવી → સુલભા

* સૌખ્યાદિ : સૌખ્ય (ચોક્કસ નિર્ણય), સાંખ્ય, ક્રમ, નિર્ણય અને પ્રયોજન

સંદર્ભ પુસ્તકો :

૧. મહાભારત – આદિપર્વ, ઉદ્યોગપર્વ, શાંતિપર્વ : ગોરખપુર, ગીતાપ્રેસ
૨. મહાશ્વેતાદેવી : After Krurukshetra – અંગ્રેજી અનુવાદ : અંજુમ કાત્યાલ, સીગલ પબ્લિકેશન, કલકત્તા
૩. એતદ્, સપ્ટે. ૨૦૧૫, મુંબઈ

સત્સંગથી સુવાસિત અભિનવ કૃતિ : 'જીવણ જગમાં જાગિયા' | દક્ષા વ્યાસ

નવલકથાનું જીવાતુભૂત તત્ત્વ શું ? પાત્રચિત્રણ ? પ્રભાવક પ્રસંગો ? વસ્તુગુંફન ? આકર્ષક વર્ણન-કથનભાષાવૈભવ ? અલભત્ત નવલકથાનો ઢાંચો બને છે પાત્રો અને વસ્તુસંવિધાનથી; પરંતુ એમાં અનુરૂપ અભિવ્યક્તિકૌશલ ભળે છે ત્યારે કૃતિ ચિરંજીવ પ્રભાવ છોડી જાય છે. બકુલ દવેની કૃતિ 'જીવણ જગમાં જાગિયા' પ્રસિદ્ધ સંતકવિ દાસી-જીવણના જીવણ – જીવણદાસ અને છેવટે દાસીજીવણ રૂપે પ્રાગટ્યની આવો પ્રભાવો મૂકી જતી હૃદયસ્પર્શી નવલકથા છે. એમાં જીવણનાં વિચાર-વાણી-વર્તનનું એક્ય એ રીતે સિદ્ધ થયું છે કે દાસીજીવણ આપણી સમક્ષ જીવંત-લોહીમાંસથી ધબકતી વ્યક્તિ રૂપે પ્રગટ થાય છે.

કથાનો પ્રારંભ યુવાન સાધુ અભયાનંદના ઘોઘાવદરની ભાગોળે આગમનથી થાય છે અને અંત રાધાવતારની ઓળખ પ્રગટ થઈ જતાં જીવતેજીવત સમાધિ લેતા દાસી-જીવણના પવિત્ર પ્રસંગથી. સમગ્ર કૃતિમાં ભાષાની થયેલી માવજત આંખે ઊડીને વળગે એવી છે. એ માત્ર પાત્રાનુરૂપ જ નથી, વાતાવરણસર્જક પણ બને છે. ઠેર ઠેર થયેલાં કાવ્યમય કથનવર્ણન ભાવકનું હૃદય જીતી લે છે. ત્રીધનનો કાળઝાળ મધ્યાહ્ન તપી રહ્યો છે. સાધુ અભયાનંદનું ગળું તૃષાથી સુકાઈ રહ્યું છે... 'અશ્વત્થના વૃક્ષ પાછળ બાવળની કાંટય છે. એમાં છુપાયેલો હોલો બોલવા લાગ્યો : ધૂ... ધૂ... ધૂ...ની રવતાનું પોત સ્પંદી ગયું. 'સાધુ પોતાની સમક્ષ ફેલાયેલા મૃગજળને જોઈ રહ્યો...' વૃક્ષની ઘટામાંથી ચળાઈને આવતો તડકો એના પગ પાસે આળોટી રહ્યો છે. વૃક્ષમાંથી પવન પસાર થાય છે ત્યારે ભોંય પર પરિવર્તિત થતા જતા તડકાના નક્શીકામને એ અમસ્થું જ જોતો રહ્યો.' (૧૨)

સાધુ અભયાનંદનું જગાભાઈના ખોરડે આગમન, જગાભાઈ અને સામબાઈનું આતિથ્ય તથા એમની વચ્ચેના વાર્તાલાપ દ્વારા એક સત્સંગી, સંસ્કારથી ભર્યા ભર્યા વાતાવરણ વચ્ચે ભાવક મુકાય છે. પોતે ચમાર હોઈ પોતાના ઘરનું પાણી સાધુને ન

આપી શકાય એવો જગાભાઈનો વિવેક અને સાધુનો ‘પાણી તો હું આ ઘરનું જ પીશ’ એવો નિર્ધાર ઊંચનીચના ભેદભાવ સંદર્ભે કબીરજીનું સહજ સ્મરણ કરાવે છે અને એમ કૃતિમાં પથરાયેલા કબીરજીના તત્ત્વજ્ઞાન અને નિર્વાણપંથના ઈતિહાસનો સહજ વણાટ થતો જાય છે. ભવિષ્યમાં જીવણદાસને આ ભેદભાવનો વારંવાર સામનો કરવાનો, અપમાનિત થવાનો સમય આવે છે, પરંતુ તેઓ સમતા ખોતા નથી એને માટે અહીં બહુ જ ઔચિત્યપૂર્ણ ભૂમિકા રચાઈ છે. અભયાનંદ જગાભાઈના ખોરડે ભોજન પણ કરે છે, રાત રોકાવાનું – સત્સંગ કરવાનું સ્વીકારે છે. અંધારું ઘેરાય છે ને એવે ટાણે ‘એક અશ્વારૂઢ વરણાગિયો યુવાન’ પ્રવેશે છે. એ જ છે જીવણ – કથાનો નાયક. ગુરુની શોધમાં ભટકતો પિપાસુ જીવ. અભયાનંદ સાથેનો નાનકડો વાર્તાલાપ એના વ્યક્તિત્વને, એની પરિપક્વ સમજણને સચોટ રીતે વ્યક્ત કરે છે :

‘ભાઈ, તારું નામ શું?’

‘જીવણ.’

...

‘વાહ... તમારે ત્યાં તો સ્વયં જીવણ પુત્ર બનીને આવ્યા છે.’

‘મારું નામ જીવણદાસ છે. હું જીવણ નથી, પણ જીવણદાસ છું. ભગવાનનો દાસ – ચાકર છું.’

આ જીવણ સંસારી છે. આસન્નપ્રસૂતા પત્ની અને પુત્રને મળીને આવ્યો છે. લેખકે એને આજીવન સંસારી રાખ્યો છે. સત્સંગપ્રિય અને ઊંડી સમજણવાળાં માતા-પિતા પાસે એ ઊછર્યો છે. ગુરુની ખોજમાં ભટકી રહ્યો છે. અભયાનંદ સાથેના સત્સંગે એની ચેતનાને ઢંઢેળી છે. લેખક આ ઘટનને આમ વર્ણવે છે :

‘અભયાનંદના શબ્દો આગિયા જેમ એના ચિદાકાશમાં ઊડતા રહ્યા. ચક્રમક્રિયા પથ્થર ઘસાય ત્યારે ઊડતા તિખારા જેવું ભીતર ઊડતું રહ્યું. સહેજ ઉજાસ થતો જણાતો ને ફરી પાછું અંધારું થઈ જતું.’ (૨૮)

સવારે ઊઠીને એ જુએ છે તો જેને ગુરુ કરવા ચાહ્યા હતા એ ચાલ્યા ગયા હતા !

જીવણનાં વિવિધ પાસાંઓ અહીં પ્રગટ થાય છે. સુંદર વસ્ત્રો પહેરતો, ઘોડી રાખતો વરણાગિયો; વ્યવસાય નિમિત્તે મરેલી ગાયની ખાલ ઉતારતો અને પોતાને આવું જ કામ શા માટે કરવાનું એવો પ્રશ્ન કરતો; માતાપિતાનો આદર કરતો અને એમની પાસે સમજણ મેળવતો; ગુરુની શોધમાં ભટકતો; પત્ની-પુત્રથી સંતુષ્ટ; પુત્રની માંદગીમાં વ્યગ્ર થતો; પત્નીને ક્રમશઃ ભક્તિભાવમાં જોડતો; વારંવાર કસોટીનો – સતનાં પારખાંનો – ભોગ બનતો; પાટપૂજાના પ્રસંગે કે અન્યત્ર કેટલીય વાર અપમાનિત થતો; ભર્યાભર્યા પ્રભાવક કંઠે સ્વરચિત ભજનો ગાઈ શ્રોતાજનોને મંત્રમુગ્ધ કરતો; દાસીભાવે કૃષ્ણમય અવસ્થામાં લીન બનતો જીવણ; ગુરુપદે બેસતો અને દીક્ષા આપતો જીવણ... એમ લેખકે બહુ જ સહજ ક્રમમાં એના તેજને પ્રકાશિત કર્યું છે.

સમગ્ર કૃતિ પર એક પ્રકારની સમતા – સમભાવ – સત્સંગનો માહોલ છવાયેલો છે. કબીરજીની અમર વાણીનું એમાં સહજ ગુંફન અનુભવની ચાળણીમાં ચળાઈ ચળાઈને

રજૂ થતું રહે છે. એક સાંપ્રદાયિક કે ધર્મકેન્દ્રી કથા શુષ્ક બની જવાનું; એકવિધ બની જવાનું મોટું ભયસ્થાન રહે છે; પરંતુ અહીં આપણે જીવણના વિકાસના સાક્ષી બનીને સત્સંગી માહોલને એવી રીતે માણીએ છીએ કે આપણા અંતરમાં પણ જ્ઞાનનો — સમજણનો ઉજાશ પથરાતો રહે છે. કાવ્યમય વર્ણનો, હૃદયસ્પર્શી સંવાદો, ભાષાનું — અભિવ્યક્તિનું આગવું પોત, પ્રત્યેક પાત્રના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરતાં કથન — સંવાદ — પ્રસંગ — બધું જ એવું સુમેળમાં સંયોજિત થયું છે કે એક ઉત્તમ સર્જન માણ્યાનો અનુભવ મૂકી જાય છે. લાગે છે કે લેખકે વસ્તુને પોતાની અંદર ખૂબ ઘૂંટ્યું છે, પચાવ્યું છે અને શબ્દસ્થ કર્યું છે. એથી જ અહીં સત્સંગથી સુવાસિત કલાત્મક કૃતિને માણ્યાની પરિતૃપ્તિનો અનુભવ થાય છે.

ડુંગરા | ઉશનસ

કે ડુંગરા હજીય એના એ જ, અસલના આદિવાસી રે લોલ.
 કે ડુંગરા બદલાયા ના સહેજ, કે વંનના એકલ-નિવાસી રે લોલ.
 કે ડુંગરાયે ફૂલે છે કે, શહેર નથી દીઠું, કે ગાડીએ બેઠા નથી રે લોલ,
 કે ડુંગરાને ભલું તે મહુડાનું પીઠું, કે વાડીએ પેઠા નથી રે લોલ.
 કે ડુંગરા - ફૂલે છે કે - કોક વાર રાતે કે સીમ લગી ઢૂંકતા રે લોલ,
 કે ડુંગરા જોયા છે કોઈ દી પ્રભાતે, કે પગલાં મૂકી જતા રે લોલ.
 કે ડુંગરા ઊઠે છે રાતના પ્હોરે, કે ઘૂડની પાંખો ફૂટે રે લોલ,
 કે ડુંગરા અઘોરી આખો દી ઘોરે, ને રાતના મોડા ઊઠે રે લોલ.
 કે ડુંગરા કોક દી સાવજને વેશે, દીઠા મેં નદી પી જતા રે લોલ,
 કે ડુંગરા દવમાં દાઝતા કેશે કે દીપડા દીપતા રે લોલ.
 કે ડુંગરા કઠિયારા થૈ કાંધે, કે વગડે ટચકા કરે રે લોલ,
 કે ડુંગરા સાંજના ભારોડો બાંધે ને કેડીઉં ઊતરે રે લોલ.
 કે ડુંગરા કોક વાર ધૂણે છે ઘેલા, ધણેણતા ધરતી બધી રે લોલ,
 કે ડુંગરા કોક વાર ભરતા મેળા, કે માથેથી તળિયા સુધી રે લોલ.
 કે ડુંગરા આજેય એકલું પ્હેરે લંગોટડીનું ચીથરું રે લોલ,
 કે ડુંગરા મળતા સાંકડી નેળે કે કામઠું ખંભે ધર્યું રે લોલ.
 કે ડુંગરા ભડકે છે શહેરથી નાસી, કે સીમથી પાછા વળે રે લોલ,
 કે ડુંગરા અસલના આદિવાસી કે મંનથી વાટે મળે રે લોલ.

(સમસ્ત કવિતા, પૃ. ૪૪૪)

નોબેલ પુરસ્કારવિજેતા કવયિત્રી લૂઈસ ગ્લુક

ઊર્મિલા ઠાકર

અમેરિકન કવયિત્રી અને નિબંધકાર લૂઈસ ગ્લુકને ‘વ્યક્તિગત જીવનને સાર્વભોમત્વ બક્ષતા સાદા અને સરળ સૌંદર્યસભર સ્પષ્ટ કાવ્યમય રણકાર માટે’ ૨૦૨૦નો સાહિત્ય માટેનો નોબેલ પુરસ્કાર જાહેર થયો.

અમેરિકાના પ્રતિભાશાળી સમકાલીન કવિઓમાં તેમની ગણના થાય છે. લૂઈસ ગ્લુકનો જન્મ ૨૨ એપ્રિલ, ૧૯૪૩ના રોજ ન્યૂ યૉર્ક, યુએસમાં થયો હતો. તેમનો ઉછેર ન્યૂ યૉર્કના લૉંગ આઈસલૅન્ડમાં થયો હતો. તેમણે સારાહ લૉરેન્સ કોલેજ, બ્રોન્ક્સવિલે અને કોલંબિયા યુનિવર્સિટી, ન્યુ યૉર્કમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. જોકે તેમણે પદવીઓ નહોતી મેળવી. પરંતુ તેઓ હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી, યેલ યુનિવર્સિટી તેમજ અન્ય યુનિવર્સિટી અને કોલેજોમાં કવિતા શીખવતાં. હાલમાં તેમને The Guggenheim and RockFeller Foundation તેમજ National Endowment For Arts તરફથી ફેલોશિપ આપવામાં આવી છે. તેઓ Writer-in-residenc તરીકે યેલ યુનિવર્સિટીમાં છે. તેમજ કેમ્બ્રિજ Massachusettsમાં રહે છે.

એક પ્રતિભાશાળી અમેરિકન કવયિત્રી તરીકે તેમની ગણના થાય છે. આ કવયિત્રીની કવિતામાં ચોકસાઈ, સંવેદનશીલતા, તેમજ ઊંડી કાવ્યસૂઝ પ્રગટ થાય છે. કવિ રોબર્ટ હાસ તેમને એક સંપૂર્ણ અને અત્યંત સફળ ઊર્મિકવિ કહે છે.

આ કવયિત્રીની ઈચ્છા તેમની કવિતાઓ દ્વારા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અત્યંત સંવેદનાત્મક-આબેહૂબ ચિત્રો આલેખીને ભયાનકતા, મુશ્કેલીઓ અને દર્દનાક દુઃખોમાંથી રાહત મેળવવાની છે. સમગ્ર વિશ્વમાં વિષ વ્યાપી ગયું છે અને આક્રમક લોકવાદ અસ્થિર થઈ રહ્યો છે ત્યારે, ગ્લુકનો ભાવિ અણસાર આપતો નિર્ણાયક અવાજ અનુરોધ કરે છે કે, યુદ્ધને સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગો અને અંતરઆત્માના અવાજને સાંભળો. ગ્લુકની શરૂઆતની કવિતાઓ વિશ્વને પાત્ર રૂપે જુએ છે, માનવીની મજબૂરીને તપાસે છે. દુઃખ, ઉદાસીનતા, એકલતા-ખાલીપો અને વિનાશની સામે પ્રશ્નો કરે છે.

ગ્લુકની કવિતાઓમાં વિષયવૈવિધ્ય છે. તેમને પ્રાચીન દંતકથાઓ અને પૌરાણિક કથાઓએ આકર્ષ્યાં છે. પરંતુ તેમની કવિતાઓના કેન્દ્રસ્થાને ‘આઘાત’ છે. સમગ્ર કારકિર્દી દરમિયાન તેમની પાસેથી મૃત્યુ, ખાલીપો, અસ્વીકાર, સંબંધોની નિષ્ફળતા, સંબંધો પુનઃ સ્થાપિત કરવાના પ્રયત્નો વગેરે વિષે કવિતાઓ સાંપડી છે. જીવન અને મૃત્યુ વિરોધી શક્તિઓ, ઈચ્છાઓ તેમજ ઈચ્છા અંગેના દ્વિપક્ષી અભિગમો, તનાવ વગેરે તેમના કાવ્યસંગ્રહોમાં પ્રગટ થાય છે. કવિ અને વિદ્વાન જેમ્સ લૉન્ગબેક કહે છે તેમ

લૂઈસ ગ્લુકમાં સતત પરિવર્તન જોવા મળે છે. તેઓ સતત પરિવર્તન ઝંખે છે. પ્રતિકાર પણ કરે છે. જ્યારે રોબર્ટ બેકરના મતે ગ્લુકની કવિતાઓ કેટલાક ચોક્કસ અર્થમાં એ ‘કબૂલાતની કવિતાઓ’ છે. કવિતામાં પ્રથમ પુરુષની સ્થિતિ જોતાં તેમજ ગ્લુકના અંગત જીવનથી પ્રેરાઈને લખાયેલી કવિતાઓને કારણે કેટલાંક વિદ્વાનોના મતે ગ્લુકની કવિતાઓ આત્મકથાત્મક છે. ‘સ્વ’ની આસપાસ રાચે છે.

તેમની શરૂઆતની કવિતાઓમાં અંગત સ્વાર્થને લીધે પ્રેમની નિષ્ફળતા, તેના પ્રત્યાઘાતો, પરિવારની છિન્નભિન્નતા અને જીવન પ્રત્યે નિરાશા પ્રગટ થાય છે. કેટલાંક સમીક્ષકો તેમની કવિતાને ‘black’ અથવા ‘dark’ ઓળખાવે છે. આ ભગ્નહૃદયનાં કવયિત્રી છે. મોરિસના મત મુજબ ગ્લુકની પ્રકૃતિવિષયક કવિતાઓમાં ભાવનાત્મક પરંપરાની શોધ થઈ શકે તેમ જણાય છે.

ગ્લુકની કવિતાઓ લોકો સુધી પહોંચે છે. કવિતામાં તેમનો ‘સ્વ’કેન્દ્રિત અવાજ છે. પણ શબ્દો હૃદયના ઊંડાણમાંથી આવે છે. તેઓ રૂઢિગત શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે તેમજ કાવ્ય-સંવેદનને સાનુકૂળ છંદ-લયની પસંદગી કરે છે.

તેમણે કવિતા લખવાની શરૂઆત ૧૯૬૮થી કરી. તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ First born (1968). તેમાં ગ્લુકની સંયમિત ભાષા, કલ્પનાશીલતા તેમજ અનુપ્રાસ, છંદ અને વૃત્તોના પરિમાણોથી સૌનું ધ્યાન ખેંચાયું. The House on Marshland (1975)માં એમના કવિ-અવાજમાં વિશેષ સજ્જતા છે. અહીં એમની દૃષ્ટિ તથા કલ્પનાનો વ્યાપ વધે છે. આ કવિતાઓમાં ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક પાત્રોનો પ્રવેશ થયો છે. એ પછીનો તેમનો કાવ્યસંગ્રહ Decending figure (1980) છે. Triumph of Achilles (1985) કાવ્યસંગ્રહ માટે તેમને નેશનલ ક્રિટિક્સ એવોર્ડ મળ્યો છે. આ સંગ્રહની કવિતાઓ પ્રશિષ્ટ પૌરાણિક કથાઓ, પરીઓની વાતો તેમજ બાઈબલના આકર્ષક વિષય પર રચાયેલી છે. તેમના કાવ્યસંગ્રહ Ararat(1990)માં પરિવારની અને ‘સ્વ’ની તપાસમાં તેઓ પ્રમાણિકતાની શોધ કરે છે. જ્યારે તેમના કાવ્યસંગ્રહ The Wild Iris (1992)માં તેમની પારલૌકિક કાવ્યમયતાનાં દર્શન થાય છે. તેમાં ફૂલો અને માળી (કવિ) વચ્ચે તેમજ કવિ(માળી) વચ્ચે સંવાદો ચાલે છે. તેમાં આધ્યાત્મિક અવાજ સંભળાય છે. અહીં કવયિત્રી તેમની અત્યંત અંગત લગણીઓનો આંતર-પ્રવાસ કરાવે છે. આ સંગ્રહ માટે ૧૯૯૩માં તેમને પુલિત્ઝર પારિતોષિક મળ્યું છે. એ પછીના તેમના સંગ્રહોમાં Meadow (1996), The First Five Books of Poems (1997)નો સમાવેશ થાય છે. Vita Nova (1999) સંગ્રહની કવિતાઓમાં ભગ્ન-લગ્નના પ્રત્યાઘાતો છે. તેમાંની કવિતાઓમાં પ્રશિષ્ટ પુરાણકથાઓના સંદર્ભ સાથે અંગત સ્વપ્નો ગૂંથાયો છે. આ સંગ્રહને Bollingen Prize (યેલ યુનિવર્સિટી) મળ્યું છે. The Seven Ages (2001)માં પુરાકલ્પનો અને અંગત જીવનની જૂની સ્મૃતિઓ સાથે મૃત્યુનું ચિંતન-મનન છે. તેમના Averno (2006) કાવ્યસંગ્રહ માટે તેમને ‘ભગવાન ઝ્યુસનાં પુત્રી’ (persephone) તરીકે નવાજવામાં આવ્યાં છે. આમાં persephoneનું મિથ એમના ટ્યુસ્ટોન તરીકે આવે છે. આમાં persephoneનું આધુનિક સમયના સંદર્ભમાં વર્ણન છે. ‘A Village Life’ (2009)માં તેમનાં કાવ્યો અગાઉની

કવિતા કરતાં જુદાં પડે છે. તેમાં ખૂબ નમ્રતાથી કવયિત્રી મૃત્યુ પામતાં ખેડૂત સમાજની – નાનકડા મેડિટેરોનેનના જીવન વિશેની વાત કરે છે. તેમાં તેમણે ઉદારતાથી વર્ણનશૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે. Poems (1962-2012) (2012) એ તેમની સમગ્ર કવિતાઓનું સંકલન છે. એમના Faithful and Virtuous (2014) સંગ્રહમાં તેઓ મૃત્યુ અધીન અને ગાઢ રાત્રિના મૌનનું, તો ક્યારેક પુરુષના દષ્ટિકોણનું યથાર્થ દર્શન કરાવે છે. આ કાવ્યસંગ્રહને નેશનલ બુક એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો છે.

ગ્લુક નિબંધકાર પણ છે. તેમણે કવિતાવિષયક નિબંધો લખ્યા છે. તેમના બે નિબંધસંગ્રહો Proof and Theories (1994) અને American Originality (2017) છે. નિબંધો માટે તેમને The PEN / Martha Albrand Award - નોટિફિકેશન માટે આપવામાં આવ્યો છે.

૧૯૯૪માં તેઓ એકેડેમી ઓફ અમેરિકન પોએટ્સના ચાન્સેલર તરીકે ચૂંટાયાં હતાં. ૨૦૦૩-૨૦૦૪ દરમિયાન લૂઈસ ગ્લુકે લાઈબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસમાં કવિતાના ૧૨મા Poet laureate consultant તરીકે સેવાઓ આપી હતી. ૨૦૦૮માં તેમને Wallace Stevens એવોર્ડ આપવામાં આવ્યો છે. ૨૦૧૫માં તેમને National Humanities Medal એનાયત થયો છે.

આ રસ્તાઓ | ઉશનસ

મને આ રસ્તાઓ જરીય ઠરવા દે ન, ઘરમાં
ઘૂસી આવે ક્યાંથી ઘર વગરના, ચોર; પકડી
લિયે હેયું, મારા કર પકડીને જાય ઘસડી,
ન પૂરું સૂવા દે; સ્વપન મહી આવે નજરમાં.

વીંટાયા છે કેવા પૃથિવી ફરતા લેઈ ભરડા !
નવા અક્ષાંશોની ઉપર નવ રેખાંશ-ગૂંચણી !
અરે, આ કેં વાંકા ગલ જલધિનીરે જઈ પડ્યા !
હલાવું આ બીજા તરુવિટપ શા, તો મધપૂડા
ઊડે વસ્તી કેરા ટીશી ટીશી રહે શી બણબણી !
મને આ પૃથ્વીની પ્રીત પણ અરે, એવી જ મળી :
રહે ના દીવાલો ભીતર ગૃહિણી શી ઘર કરી;
છતાં, હાવાં તો એ રખડું-શું હેયું એવું હળ્યું કે
હું સ્વર્ગથીયે આ પૃથિવી પર પાછો ફરીશ, હા;
— હજી કેં કેં રસ્તા મુજ પદની મુદ્રા વણ રહ્યા.

(સમસ્ત કવિતા, પૃ. ૩૩૭)

વ્યક્તિત્વની સંભાવનાઓનાં ચિત્રો | હિમાંશી શેલત

['અરીસામાં યાત્રા' : અંજલિ પ્રદીપ ખાંડાવાળા, પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કું; અમદાવાદ, પૃ. ૧૩૬, મૂલ્ય : રૂ. ૧૩૫/-]

અંજલિ ખાંડાવાળાનું વાર્તાલેખન દમદાર, એનાં ગાયન જેવું સશક્ત. એના બે વાર્તાસંગ્રહો 'લીલો છોકરો' અને 'આંખની ઇમારતો' આ નિરીક્ષણની સાહેદી પૂરે. એનો ત્રીજો વાર્તાસંગ્રહ 'અરીસામાં યાત્રા' ઠીક ઠીક જુદો પડી જાય એવો છે. આ વાર્તાઓની કાચી સામગ્રી પણ અલગ છે. વ્યક્તિત્વ અને સ્થિતિની સંકુલતાને પામવા મથતી અંજલિની વાર્તાઓથી અને એની તાજગીભરી શૈલીથી પરિચિત ભાવકને પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં નોખું વાતાવરણ મળવાનું. અહીં સમાજપરિવર્તન અને વ્યક્તિનું પરિવર્તન કેન્દ્રમાં છે. ઘટનાઓનું વિગતપૂર્વક ચિત્રણ અને સકારાત્મક વિચારધારાની હાજરી છે. પ્રસ્તાવનામાં વાર્તાકાર નોંધે છે : 'અરીસામાં યાત્રા'માં ઝોક થોડોક જુદો છે. સર્જકતા, આત્મબળ, કપોલ-કલ્પિતતા, પ્રતિકાર-શક્તિ વગેરેના અંશ તો છે જ, પણ વધુ ઝોક વ્યક્તિત્વનાં પરિવર્તન પર છે.'

આરંભે જ એક સ્પષ્ટતા કરવી ઘટે, કે ટૂંકી વાર્તાનું ફલક વ્યક્તિત્વપરિવર્તન અને પરિસ્થિતિના કે સમાજના પલટાના આલેખન માટે પર્યાપ્ત ન હોવાનો સંભવ છે. અહીં વિવિધ તરકીબોનો વિનિયોગ શક્ય છે પણ મોટેભાગે આવાં પરિવર્તન દર્શાવવામાં પ્રતીતિકરતા જોખમાય, અને સઘળું પૂર્વઆયોજિત હોય એમ લાગે. એમાં પણ વળી સકારાત્મક અભિગમ કેન્દ્રસ્થ હોય ત્યારે તો ખાસ. સંજોગો જે હોય તે, ચરિત્રની જે કોઈ મર્યાદા હોય તે, વાર્તા શુભમંગલ તરફ જ ગતિ કરવાની.

આવી આપત્તિમાંથી બચી ગઈ હોય એવી ચારેક રચનાની પહેલાં વાત કરીએ. 'વધ' આ પ્રકારની, અને સંગ્રહની તમામ વાર્તાઓમાં વેગળી તરી આવતી કૃતિ છે. મનુષ્યવધની આ એવી કથા છે જે સમાજને પરિચિત હોવા છતાં અટકાવી શકાઈ નથી. બંધિયાર સમાજની તેજસ્વી ભાનુ કલાકાર છે, અદ્ભુત ભરતકામ અને પેચવર્કમાં કુશળ એવી આ સ્ત્રી જડ સાસરિયાં અને નઘરોળ પરિવાર વચ્ચે ભીંસાઈને અપમૃત્યુને વરે છે. એ બળી મરી, કે એને બાળી મૂકી એ રહસ્ય વચ્ચે પોસ્ટમોર્ટમ દરમિયાન એણે પોતાના ગુપ્ત ભાગમાં સંતાડેલાં બુટિયાં અને માદળિયા પર તબીબની નજર પડે છે. પોતાની જણસ કોઈના હાથમાં ન જવા દેવાનાં આકરાં વેણ જેણે સાંભળ્યાં છે તે કથક જણસ જ્યાં છે ત્યાં જ ગુપ્ત રાખવાનું કહે છે. નિજ કૌવત અને સર્જકતાથી મહોરતી ભાનુનો અંત થયરાવી દે એવો છે. કશી મુખરતા વિના, ભાવુકતા વિના, સોંસરી અને સ્થિર ગતિમાં

વહેતી આ વાર્તા સંચયની ઉત્તમ કૃતિ છે. વાર્તાનો આરંભ અને અંત અંજલિની લાક્ષણિક શૈલીથી સોહે છે.

સ્થૂળ હાજરી વિનાયે મા સાથે અતૂટપણે સંલગ્ન એવી દીકરીની હૃદયસ્પર્શી વાત ‘અરીસામાં યાત્રા’ દ્વારા આલેખાઈ છે. આ વાર્તામાં વણાયેલી નાયિકાની તરંગલીલા અત્યંત મનોરમ. લગ્નજીવનના વિસંવાદ અને એની સાથોસાથ વિસ્તરતી સંવાદની શક્યતાનું રસપ્રદ ચિત્ર ‘ઓપન ટિકિટ’માં સાંપડે છે. અહીં નાયક-નાયિકા બંનેની પ્રકૃતિની મોકળાશ ધ્યાન ખેંચે છે, અને સુખની સંભાવના માટે શું આવશ્યક છે એનો નિર્દેશ સુધ્ધાં અહીં મળે છે. આ ઉપરાંત માનવચેતનાનો વિસ્તાર દર્શાવતી ‘બા છે’ અને ‘કોમા’ નોંધપાત્ર કૃતિઓ ગણી શકાય. શૈલીની તાજગીપૂર્ણ છટાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક અગાઉની વાર્તાઓમાં સર્જક ભેટી જવાનાં. જેમ કે ‘તીખા તડકામાં ફટકી ગયેલા રંગ જેવો ચહેરો’, કે પછી ‘ચીમળાયેલા પાનવાળી ડાળી જેવી ડોક’ (પૃ. ૬૫), અથવા તો ‘નાનપણનો ઉલ્લાસ ઠેકઠો મારીને જંગલમાં છૂ થઈ ગયો હતો’ (પૃ. ૬૮) જેવી અભિવ્યક્તિ ભાવકચિત્તને તરબતર કરી શકે.

પરંતુ પ્રસ્તુત સંગ્રહની એવી વાર્તાઓ, જે નિર્ભેળ કલાકૃતિનો દરજ્જો ન પામી શકે એમ હોય, તેનીયે ચર્ચા આવશ્યક. સંતાન ન હોવાને લીધે મેણાંટોણાં ખમતી મંછી આપબળે કેવી રીતે ટકી રહે છે અને પાછળથી જન્મેલા દીકરાની મદદથી અક્ષરજ્ઞાન સાથે સમજ કેળવી કેટલી રીતે સ્વાવલંબી બને છે તેની કથા ‘મંછી બા’ ઉદાહરણ લેખે જોઈએ. અહીં પછાતપણું, પ્રૌઢ શિક્ષણ, વિકાસલક્ષી યોજના, અનિષ્ટ સાથે સંઘર્ષ, સદ્ગતત્વની સ્થાપના—બધું જ હાજર છે. પ્રૌઢ શિક્ષણના પ્રસાર અર્થે અથવા ગ્રામવિકાસની કોઈ યોજના માટે તૈયાર થયેલી વાચનસામગ્રી લેખે ‘મંછી બા’ સુવાચ્ય અને પ્રેરક, પણ શુદ્ધ વાર્તાકૃતિ તરીકે એનું મૂલ્યાંકન અશક્ય. આ પ્રકારની અન્ય એક રચના છે ‘અંબા થઈ બે’. ગૌર વર્ણ તરફના લાક્ષણિક ભારતીય પક્ષપાત સામે વિદ્રોહ કરતી અંબાની કથા આ અગત્યના મુદ્દાનું સરલીકરણ છે. આ જ વિષય પર ભૂતકાળમાં અંજલિએ રચેલી એક કલાત્મક અને સશક્ત વાર્તા ‘કાળું ગુલાબ’ વાંચતાં સમજાય કે વાર્તા દલીલનું રૂપ ધરે તો કેટલી નબળી થઈ શકે. એમાંયે વાર્તાને અંતે આવતાં વિધાનો, ‘કાળા કૃષ્ણને ભજીએ, કાલિમાતાને પૂજીએ, અને કાળી છોકરીઓને શાપ ગણીએ, આવો અન્યાય ?’ અને પછી ‘કાળાશ તો કુદરતની દેન છે, એને સન્માનીએ’ જેવો મુખર સંદેશ વાર્તાને મૂલ્યપ્રસારના નમૂનામાં બદલી નાખે છે. ‘કેમ્પસમાં કકળાટ’ ને ‘કેમ્પસનો રસાસ્વાદ’ અનુભવોનું બયાન થઈને અટકે છે. અન્ય વાર્તાઓમાં સાર્થક જીવનનો સંદેશ મળે છે, સકારાત્મકતાનો મૂલ્યબોધ પ્રાપ્ત થાય છે ખરો, પણ વાર્તાસર્જનના ચમત્કાર સુધી આ કથાઓ પહોંચતી નથી. પ્રસ્તુત રચનાઓ દ્વારા માનવજીવનની સંભાવનાઓને, એની પ્રતિકારશક્તિને પામવા વાર્તાકાર મથે છે એ સાચું, પરંતુ એમ કરવામાં વાર્તા એનું સૌજવ અને પ્રતીતિકરતા ગુમાવી બેસે, અને એ અંજલિ ખાંડવાળાને કબૂલ હોય એમ માનવામાં ભાવકને મુશ્કેલી પડવાની. જીવનનાં અંધારાં ઉલેચવા મથતાં વ્યક્તિત્વો વચ્ચે ઘૂમતાં, કે સમાજના સંઘર્ષરત અથવા અભાવગ્રસ્ત સમૂહ સાથે પરિચય કેળવીને,

કશુંક નક્કર હાંસલ કરવાની મથામણ આદરતાં વાર્તાકારે નવી દિશા પકડી છે એ સ્વીકાર્ય, પણ એમ કરવામાં વાર્તા સંદેશવાહક બનીને અટકી જાય એ તો ન ચાલે. ‘મોટાપુરા’ કે ‘પ્રેમની જનની’માં જે રીતે કોઈ સેવાસંસ્થાની સફળતાની અથવા વ્યસનમુક્તિ-ઝુંબેશની વિગતો મળી આવે તેને ‘ગ્રાઉન્ડ રિયાલિટીનું દર્શન’ કહેવામાં વાંધો માત્ર એટલો, કે ગરીબી, અભાવગ્રસ્ત જીવન, અને વાસ્તવિક વિટંબણાઓનું ઝટપટ નિરાકરણ શક્ય નથી. જે સકારાત્મકતાના અને વ્યક્તિત્વપરિવર્તનનાં ચમકતાં ચિત્રો આ વાર્તાઓ ધરે છે એ ‘ગ્રાઉન્ડ રિયાલિટી’થી કેટલાં નિકટ હોઈ શકે એનો નિર્ણય ભાવક પર છોડીએ.

‘અરીસામાં યાત્રા’ એ અંજલિ ખાંડવાળાનો એક નવો પ્રવાસ અને નવતર પ્રયાસ ખરો, પરંતુ એ આગળ વધી ન શક્યો એનો અફસોસ.

સંસ્કૃતિભેદને ચીંધતું નાટક ‘અરણ્યા’ | નરેશ શુક્લ

[‘અરણ્યા’ (દ્વિઅંકી નાટક) : સતીશ વ્યાસ, પ્ર.આ. નવેમ્બર ૨૦૧૯, પ્ર. અરુણોદય પ્રકાશન, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, કાઉન કાચું પૂંદું, પૃ. ૭૨, કિં. રૂ. ૮૫]

નાટ્યકાર સતીશ વ્યાસનો પરિચય સાહિત્યરસિયાઓને આપવાની જરૂર હોય નહીં. વિદ્યાર્થીપ્રિય અધ્યાપક, અસરકારક વક્તા અને એમણે લખેલાં અને ગુજરાતભરમાં ભજવાયેલાં નાટકોથી સતીશ વ્યાસ વ્યાપેલા છે. ખાસ કરીને ‘જળને પડદે’, ‘ધૂળનો સૂરજ’, ‘મેં ગણદેવીનો ગલો’ જેવાં નાટકો લખનારાં. ભજવાય છે એવાં નાટકોના સર્જક તરીકે આપણે એમને ઓળખીએ છીએ. આધુનિક ગાળાથી જ એમના એકાંકીઓ અને પછીથી પૂર્ણકદનાં નાટકો સમયાન્તરે મળતાં રહ્યાં છે. ‘તીડ’, ‘કામરુ’ અને પછી ‘પશુપતિ’ જેવાં નાટકોથી એ સ્થાપિત થયેલા. અન્ય ભાષાઓમાં પણ એમની રચનાઓ પહોંચી છે. ‘પૂતળીબાઈ’-નામની દીર્ઘ એકોક્તિ દ્વારા એ સાવ અનોખા રૂપે આપણી સામે આવ્યા પછી આ ‘અરણ્યા’માં સ્વતંત્ર એકાંકી અને સળંગ પણ ભજવી શકાય એવા દ્વિઅંકીનું ગુંફન કર્યું છે.

નાટકોમાં અનેક પ્રકારના વૈવિધ્યને અવકાશ છે એ તો આપણે સૌ જાણીએ છીએ. ‘સંઘર્ષ નહીં તો નાટક નહીં’ એ બહુ જાણીતી ઉક્તિ છે. એ સંઘર્ષના પણ અવનવાં રૂપો હોવાની શક્યતાઓ નાટકોમાં જોવા મળે. સતીશભાઈ સૌમ્ય સ્વભાવ અને વ્યક્તિત્વના માલિક છે, એ એમની રચનાઓમાંય વરતાઈ આવે. એમનાં નાટકોમાં સંઘર્ષનું રૂપ પણ સૌમ્ય બનીને આવે છે. સૂક્ષ્મ એવા મનના સ્તરોને આલેખવાની એમને મજા પડે છે. ‘મેં ગણદેવીનો ગલો’માં એ ખાસ્સા સામાજિક સમસ્યા ઉપર કેન્દ્રિત થયા ને આદિવાસી વિસ્તારના કેટલાક પ્રશ્નોને રંગમંચ પર લાવ્યા. અરણ્ય સાથે જોડાયેલ માનવચેતનાના કેટલાક વિશેષોને એમાં રૂપ આપેલું. આ ‘અરણ્ય’માં એના બીજા આયામને ખોલતા હોય એમ ‘અરણ્યચેતનાનો જય’ કરવાતરફ આગળ વધી રહ્યા છે.

આ નાટકમાં પુરાકથાનો આશ્રય લીધો છે. કથા જાણીતી છે : લાક્ષાગૃહમાં બચી ગયેલા પાંડવો ગુપ્ત વેશે નાસી છૂટ્યા પછી હિડમ્બવનમાં પ્રવેશી જાય છે. રાક્ષસ હિડમ્બ અને ભીમ વચ્ચે યુદ્ધ અને હિડમ્બનું મૃત્યુ થાય છે. ભીમના આ પરાક્રમ અને એના રૂપથી મોહિત એવી રાક્ષસી હિડમ્બા પ્રેમમાં પડે છે. ભીમ ને એ લગ્ન કરે છે ને એમનાથી બાળક થાય છે તે ઘટોત્કચ. જે પછીથી મહાભારતના યુદ્ધ વખતે અર્જુનને મારવા માટે કર્ણએ છોડેલ અમોઘ શસ્ત્ર સાંગની સામે પોતાની જાત ધરીને જીવ આપે છે ને પાંડવોનું રક્ષણ કરે છે. આ કથાને એમણે નવા રૂપે, નવા અર્થઘટન સાથે, વર્તમાન સંદર્ભને જોડીને અરણ્યવાસીઓનો દૃષ્ટિકોણ આલેખ્યો છે, સહજ જીવન અને સંસ્કૃત ગણાતા જીવનની ખોખલાઈને પ્રગટ કરવા માટે એમણે અહીં હિડમ્બાને વધારે મુખર બનાવી છે. હિડમ્બા અરણ્ય સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, એ ભીમને જોઈને મોહી પડે છે તો સહજ રીતે પોતાના પ્રેમને પ્રગટ કરીને લગ્નનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે. સાથોસાથ એ વરદાને કરીને ત્રિકાળનું જ્ઞાન ધરાવે છે. જીવન વિશે ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનભરી સમજ પણ વખતોવખત પ્રગટ કરે છે. એની સામે ઊભા રહે એવાં પાત્રોમાં કુંતાજી પહેલા અંકમાં અને બીજા અંકમાં ઈન્દ્ર અસરકારક રીતે આલેખાયાં છે. શ્રીકૃષ્ણ છે પણ અહીં એમની માનવીય રૂપની મર્યાદાઓ સાથે જ આવ્યા છે, બાકી અર્જુન, યુધિષ્ઠિર અને ભીમ સાવ સરળ, નગરજનો ને કેળવણી અને વાતાવરણપ્રાપ્ત રાજકુમારો હોવા છતાં સાવ ભોળિયા અને કુંતાજીની કે કૃષ્ણની દલીલોથી જ વાતને સમજી શકે એવા સરળ આલેખ્યાં છે. રાજરમત કે એમની આસપાસ રચાતાં કાવતરાં, રચાતા સંજોગોથી જાણે બહુ અજાણ છે.

નાટકને ઉઘાડવા, પ્રવાહને સાંધવા ને અંકોને જોડવા તથા ઘટનાઓના અંકોડાઓને મેળવવા તથા સમયના તાણાવાણાને ગૂંથવા માટે સૂત્રધાર અને નટીનાં પાત્રો પાસેથી મજાનું કામ લીધું છે. હળવાશભર્યા સંવાદો, પ્રેક્ષક સાથેનું સીધું સંધાન. નાટકના સમીક્ષકો, ભાતીગળ સ્વભાવના પ્રેક્ષકોથી માંડી ઈન્ટર્વલ વખતની, નાટ્ય પૂરું થયા પછીની પ્રવૃત્તિઓ-મેકઅપરૂમમાં તૈયાર થઈ બેઠેલાં કલાકારોની ક્રિયાઓ, માનસિકતા અને અધીરાઈને આલેખવા સાથે પ્રેક્ષકોની પ્રવૃત્તિઓને પણ સંવાદોમાં વણી લઈને વર્તમાન સમય સાથેનું જોડાણ પ્રાચીન કથા સાથે સિફતથી કરી આપ્યું છે. આ સ્ક્રિપ્ટનો મોટો વિશેષ એ છે કે સંવાદ ટૂંકા ને પ્રવાહી છે, બહુ તત્સમ પદાવલી યોજી નથી (જેની આવાં નાટકોમાં સંભાવના વધુ હોય છે). દિગ્દર્શકને છૂટ મળે એવી જગ્યાઓ ચીંધી આપી છે ને સાથે મુક્તિ પણ આપેલી છે. અભિનેતાઓને ક્રિયાત્મક થવાનો પૂરતો અવકાશ મળી રહે એવાં ઠેકાણાં લેખકે સરસ રીતે આલેખ્યાં છે. હા, હિડમ્બાના ચારેક સંવાદો ખાસ્સા દીર્ઘ છે. આમેય આ નાટકના કેન્દ્રમાં જ હિડમ્બા છે. એના રાક્ષસી રૂપને છોડીને અહીં એની સ્ત્રીસહજ છબીને ઉપસાવી આપી છે. પહેલા અંકમાં સાસુ બનેલાં કુંતાજીને તર્કથી પાછાં પાડે છે, બીજા અંકમાં શ્રીકૃષ્ણના કપટી સ્વભાવને ખુલ્લો પાડી ખુદ કેશવને હારવા વિવશ કરે છે ને બંને જગ્યાએ હિડમ્બા આ ભાન કરાવ્યા પછી એ બંનેની યોજનાને યથાવત્ ચાલુ રહે તે માટે મદદરૂપ થાય છે. કુંતીને કહે છે એમ – “સોનાના પાંજરામાં પુરાયેલા પાળેલા પશુ કરતાં જુદાં નથી તમે ! કયા આભિજાત્યનું અભિમાન રાખો છો

તમે...? હું આવું જ નહીં તમારી સાથે... મારે તો આ અરણ્ય જ મારું સ્વર્ગ. અહીં નહીં કોઈ નિયમ, નહીં કોઈ કર, નહીં કોઈ દાણ, નહીં કોઈ ભૂમિખંડનું સ્વામિત્વનું લખાણ... અહીં તો બધી જ ભૂમિ અમારી. સહુની...! જ્યાં ઈચ્છીએ ત્યાં કુટિર બનાવીએ. નથી અહીં અમારી સંપત્તિના ભગલા પડતા, કેમ કે આખું અરણ્ય જ અમારું છે. આ ટેકરી મારી, આ વૃક્ષ મારું કે આ સરિતા મારી આવા કોઈ વિવાદો અમારે નથી. બધું જ અમારું ને બધું જ સર્વનું. અમને અમારા પુરુષોય છિનવાઈ જવાનો ભય નથી. ગમ્યો તે વર...! બાળકોય સહિયારાં, આખા અરણ્યનાં, કોઈ એકાદાનુંય સ્વામિત્વ નહીં. બોલો છે આવું સ્વાતંત્ર્ય તમારા નગરમાં..." (પૃ. ૨૭, અરણ્યા)

એક અર્થમાં આખાય મહાભારતની સંસ્કૃતિ સામે આ જવાબ છે. સ્વીકારવા ઈચ્છો તો એનો વિકલ્પ છે. સુસંસ્કૃત થવું એટલે શું? ને અરણ્યક હોવું એટલે શું? ભગવાન થયેલ કૃષ્ણ પણ સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો કે જેને માન્યો છે એ ધર્મના રક્ષણ માટે કેવા કેવા કાવાદાવાઓમાં ફસાયેલાં છે? એને સૂચક રીતે, નાટ્યની શરતે બહુ અસરકારક રીતે સતીશ વ્યાસે આ નાટકમાં આલેખી આપ્યાં છે. સૂત્રધારના મુખે મુકાયેલ પંક્તિઓનો લય અદ્ભુત છે. નાટકને એક નવું પરિમાણ આપવામાં સહાયભૂત થાય એવી એ પંક્તિઓમાં સતીશ વ્યાસની છંદ અને પદ્ય પરની મજબૂત પકડના નિર્દેશ મળે છે. નાટકને અંતે મુકાયેલ ભરત મહેતાનો દીર્ઘ લેખ પણ આ નાટકને સમજવામાં, એના કેટલાક સંકેતોને ખોલી આપવામાં ઉપયોગી નીવડે એવો છે.

રામની વાડીએ | ઉશનસ્

રામની ભોંયમાં રામની ખેતરવાડીએ જી
આપણા નામની અલગ છાપ ન પાડીએ જી.

જગને ચોક ચબૂતરે વેરી રામધણીની જુવાર,
તે પર પાથરી બેઠો તું તો ઝીણી પ્રપંચની જાળ;
ધર્માદાયણથી પંખી ન ઉડાડીએ જી : રામની○

રામની વાડી ગામ આખાની, હોય ન એને વાડ,
બાંધ જો તારું ચાલતું હોય તો આભને આડી આડ;
વાડ કરી આ ક્ષિતિજ ન વણસાડીએ જી : રામની○

રામની વાડી ભોગવવી ભાઈ, હક્કનાં પાઈ નીર,
સૌને વ્હેંચી ચાખવી આપણે રામના ફળની ચીર;
આપણા ભેગાં સૌનાં ભાણાં માંડીએ જી રામની○

(સમસ્ત કવિતા, પૃ. ૬૭)

આપણી વાત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

કોરોનાની મહામારીમાં સમગ્ર માનવસમાજ અસુખનો અનુભવ કરી રહ્યો છે. લોકડાઉનના કારણે સાહિત્ય પરિષદનાં સાહિત્યને લગતાં કાર્યક્રમો માર્ચ મહિનાથી થઈ શક્યા નથી. પરિષદના મુખપત્ર ‘પરબ’નું પ્રકાશન નીચમિત થતું રહ્યું છે પરંતુ એપ્રિલ-મેનો અંક સંયુક્ત કરવો પડ્યો હતો. સાથે સાથે ‘નોળવેલની મહેલ’ દર પંદર દિવસે વેબસાઈટ ઉપર મુકાય છે તે દ્વારા સર્જતા સાહિત્યનો પરિચય સાહિત્ય રસિકો મેળવી શક્યા છે.

વળી બંધારણ મુજબ જે ત્રિવાર્ષિક ચૂંટણી કરવાની હોય છે તે સરળતાથી સંપન્ન થઈ છે. ચૂંટણી અધિકારી તરીકે શ્રી પી. વી. ત્રિવેદીસાહેબ જે સેવા આપી તે માટે પરિષદ તેમની આભારી છે. સાહિત્ય પરિષદના સભ્યોએ ચૂંટણીમાં સક્રિય રસ લીધો છે. મતદાન પૂર્ણ થયા બાદ મતગણતરી થઈ અને તેનું પરિણામ ચૂંટણી અધિકારીએ જાહેર કર્યું છે. આવનાર સમય હજુ પણ પડકારજનક જ છે પરંતુ ધીમે ધીમે બધું થાળે પડતું જશે અને પરિષદ પહેલાંની જેમ જ કાર્યરત થશે. વાર્ષિક અધિવેશનની અનિશ્ચિતતા છે પરંતુ નવા ચૂંટાયેલા પ્રમુખને કાર્યભાર સોંપવાનો કાર્યક્રમ કાર્યવાહકો નક્કી કરશે. ચૂંટણી અધિકારીએ જાહેર કરેલું પરિણામ આ મુજબ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પ્રમુખપદની ચૂંટણી-વર્ષ ૨૦૨૧ થી ૨૦૨૩

ઉમેદવારે મેળવેલ મત

ઉમેદવારનું નામ	મેળવેલ મત
૧. શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ	૫૬૨
૨. શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી	૫૩૩
૩. શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક	૧૮૭
કુલ મત	૧૨૮૨

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદ માટે યોજાયેલ ચૂંટણીની આજરોજ ગણતરી કરતાં ક્રમ નં. ૧ ઉમેદવાર શ્રી પ્રકાશ ન. શાહને ૫૬૨ મત મળવા પામેલ છે, ક્રમ નં. ૨ ઉમેદવાર શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીને ૫૩૩ મત મળવા પામેલ છે અને ક્રમ નં. ૩ ઉમેદવાર શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકને ૧૮૭ મત મળવા પામેલ છે. તેથી આગામી ૨૦૨૧થી ૨૦૨૩ (ત્રણ વર્ષ) માટેના પ્રમુખપદની ચૂંટણીમાં શ્રી પ્રકાશ ન. શાહને વિજેતા જાહેર કરવામાં આવે છે.

કુલ મતપત્ર ૧૩૩૭

માન્ય મત ૧૨૮૨

૨૬ થયેલ મત ૪૫

સ્થળ : અમદાવાદ

તારીખ : ૨૩-૧૦-૨૦૨૦

(પ્રવીણ ત્રિવેદી)

ચૂંટણી અધિકારી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મધ્યસ્થ સમિતિ ચૂંટણી : ૨૦૨૦

(સંસ્થા વિભાગ : ૨૦૨૧થી ૨૦૨૩ સુધીના ત્રણ વર્ષ માટે)

સંસ્થા વિભાગ : પરિણામ

ક્રમ	ઉમેદવારનાં નામ	મેળવેલ મત
૧.	ઉત્તમભાઈ છગનભાઈ પરમાર પ્રતિનિધિ : કીમ એજ્યુકેશન સોસાયટી, સુરત	૭૫૪
૨.	કશ્યપ કુંજવિહારી મહેતા પ્રતિનિધિ : સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસા., સુરત	૧૦૫૮
૩.	ઘનશ્યામ કરસનદાસ ગઢવી પ્રતિનિધિ : અસાઈત સાહિત્યસભા, મહેસાણા	૧૦૩૬
૪.	પુંડલિક ચેંદરિયાભાઈ પવાર પ્રતિનિધિ : અક્ષરા, વડોદરા	૮૦૮
૫.	પ્રફુલચંદ્ર ભારતીય પ્રતિનિધિ : સંકલ્પ પરિવાર, નડિયાદ	૮૮૩
૬.	મનીષ પાઠક પ્રતિનિધિ : ઓમ કોમ્યુનિકેશન, અમદાવાદ	૮૦૫
૭.	હેમંત દિવ્યકાંત નાણાવટી પ્રતિનિધિ : રૂપાયતન, જૂનાગઢ	૮૯૯

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંસ્થા વિભાગની ચૂંટણીની આજરોજ ગણતરી કરતા ક્રમ નં. ૧ ઉમેદવાર શ્રી ઉત્તમભાઈ છગનભાઈ પરમારને ૭૫૪ મત, ક્રમ નં. ૨ ઉમેદવાર શ્રી કશ્યપ કુંજવિહારી મહેતાને ૧૦૫૮ મત, ક્રમ નં. ૩ ઉમેદવાર ઘનશ્યામ કરસનદાસ ગઢવીને ૧૦૩૬ મત, ક્રમ નં. ૪ ઉમેદવાર શ્રી પુંડલિક ચેંદરિયાભાઈ પવારને ૮૦૮ મત, ક્રમ નં. ૫ ઉમેદવાર શ્રી પ્રફુલ્લચંદ્ર ભારતીયને ૮૮૩ મત, ક્રમ નં. ૬ ઉમેદવાર શ્રી મનીષ પાઠકને ૮૦૫ મત અને ક્રમ નં. ૭ ઉમેદવાર હેમંત દિવ્યકાંત નાણાવટીને ૮૯૯ મત મળે છે. તેથી આગામી ૨૦૨૧થી ૨૦૨૩ (ત્રણ વર્ષ) માટેના સંસ્થા વિભાગની ચૂંટણીમાં ક્રમ નં. ૨, ક્રમ નં. ૩, ક્રમ નં. ૫, ક્રમ નં. ૬, ક્રમ નં. ૭ના ઉમેદવારોને વિજેતા જાહેર કરવામાં આવે છે.

કુલ મતપત્ર : ૧૩૨૭

માન્ય મત : ૧૨૯૦

અમાન્ય મત : ૩૭

સ્થળ : અમદાવાદ

તારીખ : ૨૩-૧૦-૨૦૨૦

(પ્રવીણ ત્રિવેદી)

ચૂંટણી અધિકારી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મધ્યસ્થ સમિતિ ચૂંટણી : ૨૦૨૦

(સંવર્ધક વિભાગ : ૨૦૨૧થી ૨૦૨૩ સુધીનાં ત્રણ વર્ષ માટે)

સંવર્ધક વિભાગ : પરિણામ

ક્રમ	ઉમેદવારનાં નામ	મેળવેલ મત
૧.	અનિલા દલાલ	૧૧૮૪
૨.	જગદીશ નાથુભાઈ કંથારિયા પ્રતિનિધિ : ભારતી દેસાઈ, સુરત	૮૮૪
૩.	યોગેન્દ્ર જમનાદાસ પારેખ પ્રતિનિધિ : ગુણવંત શાહ	૧૦૩૬
૪.	રાકેશ નટવરલાલ દેસાઈ પ્રતિનિધિ : બાબા સચ્ચિદાનંદ સેવા ટ્રસ્ટ, સુરત	૧૦૮૩
૫.	રાજેન્દ્ર ભોગીલાલ પટેલ પ્રતિનિધિ : શીતલ કેમિકલ્સ, અમદાવાદ	૮૫૩

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંવર્ધક વિભાગની ચૂંટણીની આજરોજ ગણતરી કરતા ક્રમ નં. ૧ ઉમેદવાર શ્રી અનિલા દલાલને ૧૧૮૪ મત, ક્રમ નં. ૨ શ્રી જગદીશ નાથુભાઈ કંથારિયાને ૮૮૪ મત, ક્રમ નં. ૩ શ્રી યોગેન્દ્ર જમનાદાસ પારેખને ૧૦૩૬ મત, ક્રમ નં. ૪ શ્રી રાકેશ નટવરલાલ દેસાઈને ૧૦૩ મત અને ક્રમ નં. ૫ શ્રી રાજેન્દ્ર ભોગીલાલ પટેલને ૮૫૩ મત મળે છે. તેથી આગામી ૨૦૨૧થી ૨૦૨૩ (ત્રણ વર્ષ) માટેના સંવર્ધક વિભાગની ચૂંટણીમાં ક્રમ નં. ૧થી ૪ ઉમેદવારોને વિજેતા જાહેર કરવામાં આવે છે.

કુલ મતપત્ર : ૧૩૨૬

માન્ય મત : ૧૨૮૦

અમાન્ય મત : ૩૬

સ્થળ : અમદાવાદ

તારીખ : ૨૩-૧૦-૨૦૨૦

(પ્રવીણ ત્રિવેદી)

ચૂંટણી અધિકારી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મધ્યસ્થ સમિતિ ચૂંટણી : ૨૦૨૦

(દાતા વિભાગ : ૨૦૨૧થી ૨૦૨૩ સુધીનાં ત્રણ વર્ષ માટે)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ૨૦૨૧થી ૨૦૨૩ સુધીનાં ત્રણ વર્ષ માટે દાતા વિભાગની ચૂંટણીમાં બિનહરીફ જાહેર થયેલ છે.

૧. રાજનકુમાર ભાલચંદ્ર ભટ્ટ
પ્રતિનિધિ : ઈલિયાસભાઈ તાહેરભાઈ રેલ્વેવાલા, સુરત
૨. મનસુખલાલ મોહનલાલ સલ્લા
૩. મનુભાઈ ગોવિંદભાઈ શાહ
પ્રતિનિધિ : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ

પ્રવીણ ત્રિવેદી (આઈ.એ.એસ.નિવૃત્ત)
ચૂંટણી અધિકરી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
મધ્યસ્થ સમિતિ ચૂંટણી : ૨૦૨૦

Lot No. From 1 to 52

Print Date : 25 Oct. 20

Print Time : 8.28.28 pm

Sr No	Candidate No	Candidate Name	Final VoteCount
૧	૫૭	માધવ રામાનુજ	૧૦૩૩
૨	૨૦	જયદેવ શુક્લ	૯૧૭
૩	૩૯	પરીક્ષિત જોશી	૯૦૮
૪	૪૩	પ્રજ્ઞા પટેલ	૮૭૨
૫	૫૪	ભારતી ર. દવે	૮૬૭
૬	૬૦	યજ્ઞેશ દવે	૮૪૯
૭	૪૦	પરેશ નાયક	૮૪૭
૮	૬૨	યોગેશ જોષી	૮૪૫
૯	૧	અજય પાઠક	૮૪૩
૧૦	૫૩	ભરત મહેતા	૮૩૨
૧૧	૬૬	રાઘવજી માધડ	૮૧૮
૧૨	૧૬	કીર્તિદા શાહ	૮૧૦
૧૩	૨૯	દીપક મહેતા	૭૯૭
૧૪	૧૦	ઉર્વાશ જયેન્દ્ર વસાવડા	૭૮૨
૧૫	૪૫	પ્રફુલ્લ રાવલ	૭૮૧
૧૬	૪૯	બકુલેશ દેસાઈ	૭૬૮
૧૭	૧૪	કનૈયાલાલ ભટ્ટ	૭૬૭
૧૮	૩૫	ધ્વનિલ પારેખ	૭૬૧
૧૯	૨	અજયસિંહ ચૌહાણ	૭૫૪
૨૦	૧૭	ગુણવંતરાય વ્યાસ	૭૫૦
૨૧	૪૪	પ્રજ્ઞાબહેન વશી	૭૪૩
૨૨	૧૯	છાયા ત્રિવેદી	૭૧૫
૨૩	૩૨	દુર્ગેશ ઓઝા	૭૧૪
૨૪	૨૪	દર્શક આચાર્ય	૭૦૬
૨૫	૪૮	બકુલ ટેલર	૭૦૬
૨૬	૫૧	ભરત વિઝુડા	૭૦૧
૨૭	૭૫	સમીર ભટ્ટ	૭૦૦

Sr No	Candidate No	Candidate Name	Final VoteCount
૨૮	૨૮	દીપક ભટ્ટ	૬૯૮
૨૯	૬૭	રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય	૬૯૭
૩૦	૬૫	રવીન્દ્ર પારેખ	૬૯૬
૩૧	૮૦	હરેશ ધોળકિયા	૬૮૮
૩૨	૪૨	પીયૂષ ઠક્કર	૬૮૨
૩૩	૩૪	ધારિણીબહેન શુક્લ	૬૭૭
૩૪	૬	અશોકકુમાર ચાવડા	૬૭૩
૩૫	૪૧	પારુલબહેન બારોટ	૬૭૧
૩૬	૭૭	હરદ્વાર ગોસ્વામી	૬૬૬
૩૭	૭૦	લતા હીરાણી	૬૬૪
૩૮	૮૧	હેમાંગ રાવલ	૬૬૩
૩૯	૬૩	રમેશ ઓઝા	૬૬૨
૪૦	૬૯	રૂપા શેઠ	૬૪૮
૪૧	૭૧	વસંત જોશી	૬૪૦
૪૨	૫૯	મેહુલ ત્રિવેદી	૬૩૧
૪૩	૬૧	યોગેન્દ્ર પારેખ	૬૨૭
૪૪	૭૬	સંજય ચૌધરી	૬૨૦
૪૫	૧૧	ઉમર અ. ઉધરાતદાર (અઝીઝ ટં)	૬૧૮
૪૬	૧૨	ઊર્મિલાબહેન ઠાકર	૬૦૦
૪૭	૩૩	ધર્મેશ ભટ્ટ	૬૦૦
૪૮	૫૬	મનહર ઓઝા	૫૮૨
૪૯	૯	ઈશ્વરભાઈ પટેલ	૫૭૭
૫૦	૩૦	દીપક પંડ્યા	૫૭૦
૫૧	૮	આશિષ કક્કડ	૫૬૦
૫૨	૫૫	ભીખેશ ભટ્ટ	૫૪૧
૫૩	૩૭	નટુભાઈ પરમાર	૫૩૨
૫૪	૭૩	શૈલેશ રાવલ	૫૨૪
૫૫	૨૫	દાનભાઈ વાઘેલા	૫૨૧
૫૬	૬૮	રૂપલ પટેલ	૫૧૭
૫૭	૭	આનંદકુમાર વસાવા	૫૦૯
૫૮	૭૯	હરીશ મહુવાકર	૫૦૮
૫૯	૧૫	કિશોર ગૌડ	૪૯૬
૬૦	૭૪	સતીશ પંડ્યા	૪૮૯

Sr No	Candidate No	Candidate Name	Final VoteCount
૬૧	૨૬	દિનેશ દેસાઈ	૪૮૦
૬૨	૧૮	ગુલામ અબ્બાસ નાશાદ	૪૬૭
૬૩	૨૨	જયંતીભાઈ નાયી	૪૬૪
૬૪	૪	અરવિંદ શાહ	૪૬૩
૬૫	૫૦	બિનીત મોદી	૪૬૩
૬૬	૫૮	માલતી નાયક	૪૬૨
૬૭	૩૧	દીપકકુમાર રાવલ	૪૫૧
૬૮	૭૮	હરીશ ખત્રી	૪૩૬
૬૯	૭૨	વિનોદચંદ્ર ગાંધી	૪૩૧
૭૦	૧૩	કનુભાઈ ખડકિયા	૪૨૮
૭૧	૩	અમરતભાઈ રબારી	૪૧૬
૭૨	૫૨	ભરત ઠાકોર	૪૧૩
૭૩	૩૬	નટવરલાલ હેડાઉ	૪૧૨
૭૪	૨૧	જયંત ડાંગોદરા	૪૦૫
૭૫	૬૪	રમેશચંદ્ર પટેલ	૩૯૩
૭૬	૨૭	દિનેશકુમાર ભદ્રેસરિયા	૩૭૬
૭૭	૪૭	પ્રશાંતકુમાર પટેલ	૩૫૪
૭૮	૩૮	નરેન્દ્ર પરમાર	૩૪૫
૭૯	૪૬	પ્રવીણભાઈ કુકડિયા	૩૪૨
૮૦	૫	અનિલકુમાર શ્રીનિવાસ વશિષ્ઠ	૩૨૭
૮૧	૨૩	તરૂણ દત્તાણી	૨૮૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મધ્યસ્થ સમિતિ : ૨૦૨૧થી ૨૦૨૩ સુધીનાં ત્રણ વર્ષ માટે

મધ્યસ્થ સમિતિ : પરિણામ

આગામી ૨૦૨૧થી ૨૦૨૩ (ત્રણ વર્ષ) માટેના મધ્યસ્થ સમિતિની ચૂંટણીમાં ક્રમ નં. ૧થી ક્રમ નં. ૪૦ના ઉમેદવારને વિજેતા જાહેર કરવામાં આવે છે.

કુલ મતપત્ર : ૧૩૨૭

માન્ય મત : ૧૨૯૦

અમાન્ય મત : ૩૭

સ્થળ : અમદાવાદ

(પ્રવીણ ત્રિવેદી)

તારીખ : ૨૩-૧૦-૨૦૨૦

ચૂંટણી અધિકારી

ફરી વિધાણુ સામેની વીજાણુની લડત માટે નોળવેલની મહેક

અભિજિત વ્યાસ

લાંબી ચાલેલી આ વિધાણુ સામે વીજાણુની લડતમાં ફરી ફરી નોળવેલની મહેક લેતા રહેવી જોઈશે. આ મહેક જ આપણને વિધાણુની સામે લડવાની શક્તિ પૂરી પાડશે. ૩૧ જુલાઈ અને ૧૫ ઓગસ્ટના વેબ અંકમાં પસાર થતાં મારું ચિત્તતંત્ર ફરી મહેકવા લાગ્યું. પરિષદ પ્રમુખ લખે છે, “ ‘નોળવેલ’-ના સંઘર્ષશીલ સ્થળે ગુજરાતી યુવા પેઢીનાં, એટલે કે પાંત્રીસેક વર્ષથી ઓછી વયના લેખકો (કિશોર-કિશોરીઓ, યુવતીઓ-યુવાનો) ઉમંગથી આવે છે, એ સહુનું પરિષદમાં સ્વાગત. એ યુવા પેઢી સાથે સંવાદ સાધવા દર પખવાડિયે ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક સમર્થ, વિચારવંત અને નિસ્વાર્થ લેખકો પરિષદની આ અગાસીએ આવતા હતા, આવે છે અને આવશે, એનો અમને સહુને ભારે આનંદ છે. પરિષદ એથી ભરી ભરી છે.’ ”

‘નોળવેલની મહેક’નો એક મહત્વનો વિભાગ ‘સંભારણાં’ છે. જેમાં પરિષદના આર્કાઈવ્સમાંથી જૂનાં ધ્વનિમુદ્રણોને રજૂ કરવામાં આવે છે. રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે નિરંજન ભગત સાથેની પ્રશ્નોત્તરી (૩૧ જુલાઈ), ભોળાભાઈ પટેલ જોડેની વાતચીત (૧૫ ઓગસ્ટ), ‘સંભારણાં’-૮માં રામનારાયણ વિ. પાઠક અને ‘સંભારણાં’-૯માં બળવંતરાય ઠાકોર વિશે સાંભળવા મળે છે. તો સંભારણાં-૧૦માં શેક્સપિયરના કિંગ લીયર વિશે નિરંજન ભગતને સાંભળીએ છીએ. આમાંનાં કેટલાંક ધ્વનિમુદ્રણો અત્યંત જૂનાં છે તેથી તેની ધ્વનિ ક્વોલિટી નબળી છે. અલબત્ત આ ધ્વનિમુદ્રણને સુધારવાનો પ્રયત્ન પણ થયો છે. ‘સંભારણાં’ના કારણે જ જૂનાં પ્રવચનોને આપણે ફરી ફરી સાંભળી શકીશું.

‘મારા ફોટોગ્રાફી સાથેના પ્રસંગો’માં પ્રસિદ્ધ ફોટોગ્રાફર જયોતિ ભટ્ટનાં આત્મકથાત્મક વૃત્તાંતો, એમણે ઝડપેલી તસ્વીરોના સંદર્ભે વાંચવા મળે છે. આ પ્રસંગો-૮ (૩૧ જુલાઈ)માં ૧૯૭૪માં શાંતિનિકેતનની યાત્રાએ ગયેલા, ત્યારની હાવડા (ક્લકતા) સ્ટેશન પર લીધેલી તસવીર જોવા મળે છે. આ તસવીરના કારણે એમને જર્મનીમાં યોજાતા ‘ફોટોકિના’માં જવાનો અવસર મળે છે. પ્રસંગ-૯માં (૧૫ ઓગસ્ટ) આંખના ઓપરેશનના કેમ્પની બે તસવીરો જોવા મળે છે. આ બન્ને તસવીરોની પરફેક્ટનેસ સરસ છે. પણ વધુ તો દસ્તાવેજ છે. પ્રસંગ-૧૦માં (૩૧ ઓગસ્ટ) - સેલ્ફ પોર્ટ્રેટ’ (૧૯૭૭) તથા જયોતિભાઈએ પોતાની સ્વયં લીધેલી તસવીરો ‘સેલ્ફ પોર્ટ્રેટ’ (૧૯૬૭) જોવા મળે છે. પ્રસંગ-૧૧ (૧૫ સપ્ટેમ્બર) ડબલ સેલ્ફ પોર્ટ્રેટ્સ (૧૯૬૯-’૯૩)માં રૂમાલમાં જોવા મળતી માનવચહેરાની આકૃતિની ભાત અત્યંત સુંદર છે. પ્રસંગ-૧૨ (૩૦ સપ્ટેમ્બર)માં

ચિત્રકાર બેન્દ્રેનાં પત્ની મોનાદેવીનું એક સરસ પોર્ટ્રેટ બહુ સુંદર જોવા મળે છે. શ્વેત-શ્યામ તસવીરોની જે મજા છે એનું આ તસવીરો ઉદાહરણ છે. આ પ્રસંગના સંદર્ભમાં ચિત્રકાર અને ફોટોગ્રાફર જ્યોતિ ભટ્ટનું એક નિરીક્ષણ મને નોંધવું ગમે તે ‘સ્નાન કર્યા પછી કેશ સમાર્જન કરતી નારી એ ભારતીય કલાકારોનો માનીતો વિષય હતો. પ્રાચીન મંદિરોમાં પણ આ વિષયની મૂર્તિઓ કંડારાયેલી જોવા મળે છે.’ અને પ્રસંગ-૧૩ (૧૫ ઓક્ટોબર)ના અંકમાં માંડુના પરિવેશ સાથેનો ફોટો જોવા મળે છે. તો જાણીત ફોટોગ્રાફર કિશોર પારેખને વિશે પણ વાંચવા મળે છે. અહીં એક વાત નથી ગમતી તે બધા ફોટાઓ અત્યંત નાની સાઈઝના જોવા મળે છે તેને બદલે જો મોટા હોય તો તેની વધુ મજા આવે.

આ ઉપરાંત ‘સંસ્કૃત - સુભાષિત - સ્યન્દિકા’માં વિજય પંડ્યાના લેખો અને તેમાં ખાસ જે રીતે ચિત્રોને મૂકીને રજૂ કરવામાં આવે છે એ અત્યંત મનભાવન છે. તો ‘યુવા સ્વર’માં કેટલા બધા નવા સર્જકોને મળવાનું થાય છે ! આ બધા માટે ‘વિષાણુ’ સામે ‘વીજાણુ’થી લડતા લડતા ‘નોળવેલની મહેક’ની સમગ્ર ટીમ - સેજલ શાહ, સમીર ભટ્ટ, વસંત જોશી, પીયૂષ ઠક્કર અને રૂપલ મહેતા અભિનંદનનાં અધિકારી છે.

વળાવી બા આવી | ઉશનસ્

રજાઓ દિવાળી તણી થઈ પૂરી, ને ઘર મહીં
દહાડાઓ કેરી સ્ખલિત થઈ શાંતિ પ્રથમની,
વસેલાં ધંધાર્થે દૂરસુદૂર સંતાન નિજનાં
જવાનાં કાલે તો, જનકજનની ને ઘર તણાં
સદાનાં ગંગામાસ્વરૂપ ઘરડાં ફોઈ, સહુએ
લખાયેલો કર્મે વિરહ મિલને તે રજનીએ
નિહાળ્યો સૌ વચ્ચે નિયત કરી બેઠો નિજ જગા,
ઉવેખી એને સૌ જરઠ વળી વાતે સૂઈ ગયાં;
સવારે ભાભીનું ભર્યું ઘર લઈ ભાઈ ઊપડ્યા,
ગઈ અર્ધી વસ્તી, ઘર થઈ ગયું શાંત સઘળું,
બપોરે બે ભાઈ અવર ઊપડ્યા લેઈ નિજની
નવોઢા ભાર્યાઓ પ્રિયવચનમંદસ્મિતવતી;
વળાવી બા આવી નિજ સકલ સંતાન કમશઃ,
ગૃહવ્યાપી જોયો વિરહ, પડી બેસી પગથિયે.

(સમસ્ત કવિતા, પૃ. ૩-૪)

આ અંકના લેખકો

- અભિજીત વ્યાસ : ગુલાબકુંજ, રણજિત મેમોરિયલ પાછળ, જામનગર-૩૬૧૦૦૧
- અરુણા જાડેજા : એ/૧, સરગમ ફ્લેટ, ઈશ્વરભુવન રોડ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- ઊર્મિલા ઠાકર : ૨૦૨, અરિહંત એન્કલેવ, જય ભારત સોસાયટી પાસે, ધનવંતરી ગાર્ડન સામે, ફતેહપુરા, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- કંદર્પ ર. દેસાઈ : 'પારિજાત' ૬, અરુણોદય પાર્ક, સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ કોર્નર, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- કાન્તિ પટેલ : ૧૦૦૧-૧૦૦૨, જુહૂશીતલ, દસમો રસ્તો, મધર ડેરીની સામે, જુહૂ વિલેપાર્લે (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦૦૦૯
- કુમાર ભટ્ટ : ૧૮૨, વિભૂષા બંગલોઝ, ધુમા-બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
- ગિરીશ ભટ્ટ : 'પ્રશાંત નિલયમ્', માધવનગર, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧
- જયંત ડાંગોદરા : ડી/૪૦૪, શ્રીરામ કુટીર, સ્વામીનારાયણ પાર્ક પાસે, નવા નરોડા, અમદાવાદ-૩૮૨૩૩૦
- થોભણ પરમાર : ૨૨, સરિતા રો હાઉસ, એલ. પી. સવાણી સ્કૂલ પાસે, અડાજણ-પાલ, સુરત-૩૯૪૫૧૦
- દક્ષા વ્યાસ : કોટ, મુ. વ્યારા-૩૯૪૬૫૦
- નરેશ સોલંકી : મવડી પોલીસ હેડક્વાર્ટર, બ્લોક નં. ૪, ક્વા. નં. ૪૦, નાના મવા રોડ, રાજકોટ.
- નરેશ શુક્લ : ગુજરાતી વિભાગ, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ઉધના-મગદલ્લા રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૭
- પારુલ ખખ્ખર : 'તીર્થ', ૧૫૩, ગુરૂકૃપાનગર, ચિત્તલ રોડ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈ.ઓ.સી. કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- પ્રવીણ દરજી : 'વાગીશા' કુવારા પાસે, રાજમહેલ રોડ, લુણાવાડા-૩૮૯૨૩૦
- મૂકેશ વૈદ્ય : A/603, Shivganga CHS R. T. Road, Near Haveli, Behind Kotak Mahindra Bank, Nr. Misquitta Nagar, Dahisar (East), Mumbai-400068
- રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા માર્ગ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૬
- રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતા મંદિર રોડ, અમદાવાદ-૨૨
- રાધિકા પટેલ : ૪૦૨, સ્વસ્તિક એપાર્ટમેન્ટ, ન્યૂ બ્રહ્મક્ષત્રિય સોસાયટી, પાલડી ચાર રસ્તા, પ્રીતમનગર, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬
- લલિત ત્રિવેદી : 'શિવકૃપા', ૧, વૈશાલીનગર રૈયા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧
- સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર : ૩૦૨, ટાવર બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, 'કોસ્મિક' એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૨૪
- હિમાંશી શેલત : 'સખ્ય', ૧૮, મણિબાગ, અબ્રામા, વલસાડ-૩૯૬૦૦૭

પાર્કિન્સન્સ - કંપવાની બિમારી સામે એક વ્યાપક પહેલ

(એકમેકના સંગે, આપણ આગળ વધીએ...)

‘હું ભલે ને પાર્કિન્સન્સના રોગથી છુટકારો ન મેળવી શકતો હોઉં, પણ એ રોગની પ્રગતિ ધીમી જરૂરી કરી શકું છું.’ આવા સકારાત્મક હેતુ સાથે મુંબઈ ખાતે સાલ ૨૦૦૧માં પાર્કિન્સન્સ ડિસીઝ એન્ડ મૂવમેન્ટ ડિસોર્ડર સોસાયટીનો પ્રારંભ થયો હતો. વિખ્યાત ન્યૂરોફિઝિશિયન ડૉ. બી. એસ. સિંઘલ એના સંસ્થાપક છે. દેશના વિભિન્ન શહેરોમાં પાર્કિન્સન્સના દર્દીઓને નિ:શુલ્ક સેવાઓ આપવામાં આવી છે.

પાર્કિન્સન્સના દર્દીઓની ઉંમર મોટાભાગે ૫૦થી વધારે હોય છે. આ સમસ્યાને કારણે દર્દી તેમજ તેમના સહાયકો (કેર-ગિવર)નું જીવન પડકારરૂપ બની જાય છે. હાલ તરત તો આ બીમારીની કોઈ દવા ઉપલબ્ધ થઈ શકી નથી. શારીરિક તકલીફો જેમ કે ધ્રુજારી, સ્નાયુઓ જકડાઈ જવા અને શરીરનું અસંતુલન છે. તેમજ માનસિક તકલીફોમાં જેમકે અનિદ્રા, ચિંતા, બોલવામાં તકલીફ અને તરેહ તરેહની બ્રાન્તિઓ દર્દીને મુશ્કેલીમાં મૂકી શકે છે.

પાર્કિન્સન્સના કારણે દર્દીઓ કુટુંબ તેમજ સમાજથી અંતર અનુભવતા થાય છે. જેના કારણે એમની માનસિક યંત્રણા વધી પડે છે. સમાજમાં પણ આ બીમારીને લઈને સમજણ નહીંવત્ જોવા મળે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પીડીએમડીએસ દ્વારા એક અભિયાન ચલાવવામાં આવી રહ્યું છે જેનો હેતુ દર્દીને માનસિક રાહત આપવાનો રહ્યો છે.

પીડીએમડીએસ-એ પાર્કિન્સન્સના દર્દીઓ અને એમના કેર-ગિવરને તેમજ ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ, સાયકોલોજિસ્ટ, ન્યૂરોલોજિસ્ટને સાથે રાખીને એક વ્યાપક વિવિધલક્ષી મોડેલ તૈયાર કર્યું છે. મોડેલનો વધુમાં વધુ લોકો લાભ લઈ શકે માટે સોશિયલ મીડિયાની મદદથી ૧૩ રાજ્યોનાં ૬૦ કુટુંબોને સાચી સમજણ અને માર્ગદર્શન પૂરું પડવાનો હેતુ છે. પરિણામે પરસ્પર દૂરતા ઘટાડવાનો અને સમાજમાં સામંજસ્ય વધારવાનો છે.

કોરોનાની ભીષણ મહામારી વખતે દર્દીઓને ઓનલાઈન માર્ગદર્શન તેમજ એક્ટિવિટી કરાવવામાં આવે છે. સચિત્ર માર્ગદર્શન દ્વારા દર્દીઓને કસરતો કરાવવામાં આવે છે અને આ બીમારીના અલગ અલગ પાસાઓ વિશે સમજૂતી આપવામાં આવે છે. સહાય-કેન્દ્રો હાલ પૂરતાં બંધ હોવાથી આ ઓનલાઈન સેશન્સનો લાભ દર્દીઓ લઈ શકે છે.

તદુપરાંત પાર્કિન્સન્સને લગતી માહિતી સમાચારપત્રો, પુસ્તકો, સામયિકો પર ઓનલાઈન મૂકવામાં આવી છે. પાર્કિન્સન્સ ડિસીઝ એન્ડ મૂવમેન્ટ ડિસોર્ડર સોસાયટી વિશે વધુ માહિતી મેળવવા માટે આપ નીચે દર્શાવેલ કોઈ પણ સરનામે સંપર્ક કરી શકો છો.

Mobile No. 99 87 2160 57

Email : pdmds.india@gmail.com

Website : www.parkinsonssocietyindia.com

Facebook : parkinsonsociety.india

Youtube : parkinsonsNGO, India

Instagram : parkinsonssocietyindia

Twitter : parkinsonsindia

(એક શુભેચ્છક દ્વારા)

વર્ષ ૨૦૨૦માં પ્રકાશિત વૈવિધ્ય અને તાજગી-સભર પુસ્તકો

વારસદર	નવલકથા	મનીષા ગાલા	300
કોરોના-કાણ્ડ	નવલકથા	ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈ	180
ત્રણ કથા (લઘુનવલ)	નવલકથા	શ્ટેફાન ત્સ્વાઈફ, અનુ. શરીફા વીજળીવાળા	250
બત્રીસ પૂતળીની વેદના	નવલકથા	ઈલા આરબ મહેતા	170
અંધારાનો રંગ	નવલિકાઓ	વંદના શાંતુઇન્દુ	210
ઉમાશંકર જોશીનો વાર્તવૈભવ	નવલિકાઓ	સંપા. શરીફા વીજળીવાળા	180
પ્રસંગકથાઓ	નવલિકાઓ	રમણભાઈ પટેલ	180
જિસ દેશ મેં ગંગા બહતી હે !	નવલિકાઓ	રમણભાઈ પટેલ	200
સોરઠી બહારવટિયા-1થી 3	નવલિકાઓ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	350
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર	નવલિકાઓ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	150
વિચારોનો ગુલદસ્તો	જીવનપ્રેરક	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	100
નારીવાદી વિચારણા	જીવનપ્રેરક	ઈલા આરબ મહેતા	140
રાષ્ટ્રના સળગતા પ્રશ્નો	જીવનપ્રેરક	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	150
ભારતમાં અંગ્રેજોનાં યુદ્ધો	જીવનપ્રેરક	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	170
ઉત્તરરામચરિત (ભવભૂતિરચિત)	નાટક	અનુ. ઉમાશંકર જોશી	350
આવકારો મીઠો આપજે	કાવ્યો	સંપા. અરવિંદ બારોટ	200
ઉમાશંકરનાં શ્રેષ્ઠ કાવ્યો	કાવ્યો	સંપા. નિરંજન ભગત, ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ભોળાભાઈ પટેલ	160
અખાના છપ્પા	કાવ્યો	સંપા. ઉમાશંકર જોશી	225
સળગતાં સૂરજમુખી	આત્મકથા	અરવિન્દ સ્ટોન, અનુ. વિનોદ કપાસી	550
વિશ્વાસનું એવરેસ્ટ	સંસ્મરણો	અરુણિમા સિન્હા, અનુ. સુધા મહેતા	70
શૂન્યમાંથી સર્જન	ચરિત્રકથાઓ	ડૉ. જનક શાહ	60
સૌરાષ્ટ્રની શૌર્યકથાઓ	ચરિત્રકથાઓ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	150
અમારી અધૂરી નર્મદા પરિક્રમા	પ્રવાસ	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	100
અરવલ્લીની અસ્મિતા	પ્રવાસ	ઈશ્વર પ્રજાપતિ	140
પૂર્વ યુરોપનો પ્રવાસ	પ્રવાસ	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	200
પત્રોત્સવ (વિવેચનાત્મક પત્રો)	વિવેચન	સંપા. દેવિકા ધ્રુવ, રાજુલ કૌશિક, પ્રીતિ સેનગુપ્તા, જુગલકિશોર વ્યાસ	200
મહાત્મા ગાંધી સાથે સંવાદ	પ્રશ્નોત્તર	સંપા. પ્રભાકર ખમાર	100

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર

પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15.

ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી ખાજા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

રેખાચિત્ર / સંસ્મરણો / ધર્મ / ચિંતન / લોકસાહિત્ય

તણખા વિનાનું તાપણું	અનુપમ બુચ	200
એકલવીર સનત મહેતા	ડંકેશ ઓઝા	200
તિલક કરે રઘુવીર ભાગ - 1	રઘુવીર ચૌધરી	250
તિલક કરે રઘુવીર ભાગ - 2	રઘુવીર ચૌધરી	250
આજની નારી	દિવ્યાશા દોશી	200
ધુમાડા વિનાની ધૂણી	અનુપમ બુચ	200
કર સાહબ કી બંદગી	મહેબૂબ દેસાઈ	140
વાતડિયું વગતાણિયું	કાનજી ભૂટા બારોટ	400
સહરાની ભવ્યતા	રઘુવીર ચૌધરી	120
ભારતીય સંસ્કૃતિ આજના સંદર્ભમાં	રઘુવીર ચૌધરી	200
વહીવટની વાતો	કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક	400
યાદોના વૃંદાવનમાં	ગીતા ગીડા	100
સ્મરણવાટિકા	ગીતા ગીડા	140
મનેખ નાનું મન મોટું	પ્રફુલ્લ શાહ	130
પત્રકાર બળવંતરાય શાહ	સં. પુનિતા હર્ણો	100
માતૃતીર્થ	સં. નંદિની ત્રિવેદી	140
અનુભવની એરણ પર	મનસુખ સલ્લા	150
શબરીનાં બોર	ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ	100
સુખદ સંભારણાં	નગીન ગાંધી	70
યાદગાર અનુભવો	ફાધર વર્ગીસ પોલ	180
મુકુંદ માધવ	મુનિકુમાર પંડ્યા	60
ભારતના ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓ	પી સી પટેલ	90

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

સંવત ૨૦૭૭ના નૂતન પ્રભાતે પ્રકાશિત થયેલ

અમારાં સાહિત્યિક પ્રકાશનો

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત (રૂ.)
અથ ચ (કાવ્યસંગ્રહ)	પ્રવીણ દરજી	૧૪૦.૦૦
મારું વાર્તાવિશ્વ (વાર્તાસંગ્રહ) ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૨૦૦.૦૦
મારી વાર્તાસૃષ્ટિ (વાર્તાસંગ્રહ) ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૨૧૫.૦૦
વ્યક્તિત્વ વિકાસનો વિઝા (નિબંધસંગ્રહ)	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૧૪૫.૦૦
સ્વપ્નલોક (વાર્તાસંગ્રહ)	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૧૭૫.૦૦
અચરજ (વાર્તાસંગ્રહ)	મોહન પરમાર	૨૭૫.૦૦
કાલપાશ (નવલકથા)	મોહન પરમાર	૧૪૦.૦૦
બારીમાંથી (ગઝલસંગ્રહ)	રશ્મિ શાહ	૧૨૦.૦૦
એ'સ્કેલેટર (વાર્તાસંગ્રહ)	દક્ષા પટેલ	૧૧૦.૦૦
ડ્રાઈવિંગ લાઈસન્સ (અનુવાદિત વાર્તાસંગ્રહ)	અનુ.: દક્ષા પટેલ	૧૮૫.૦૦
સ્મરણો છલોછલ 'આર્કઠ સાબરમતી'- (Writers' Workshop)	રમેશ શાહ	૧૦૫.૦૦
ગુજરાતીની પ્રતિનિધિ શિશુકથાઓ સંપાદકો : સાં.જે. પટેલ (સંપાદન) શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, કિરીટ દવે, મણિલાલ શ્રીમાળી		૧૫૦.૦૦
કેન્સર સામે સંઘર્ષ (જીવનસંઘર્ષ ગાથા)	કથન: ઉષા શાહ આલેખન : રશ્મિ શાહ	૬૦.૦૦
લહેરાતો મોલ (ચરિત્રાત્મક નિબંધ)	પ્રવીણ ગઢવી	૧૩૫.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત (રૂ.)
કૃતઘન (અનુવાદિત નવલકથા) અનુ.: પ્રા. અશ્વિન આણંદાણી	મૂ.લે.: રમેશ પોખરિયાલ 'નિશંક'	૧૬૦.૦૦
ફાઈલ બોલે છે (સત્ય ઘટનાઓ આધારિત કેસો)	જે.બી.વોરા/રાજ ભાસ્કર	૨૨૫.૦૦
જાહેર વહીવટનાં સૂત્રો (જાહેર વહીવટ વિષયક)	જે.બી.વોરા/રાજ ભાસ્કર	૨૦૦.૦૦
ગુજરાતીનાં પ્રતિનિધિ શિશુકાવ્યો સંપાદકો : સાં.જે. પટેલ (સંપાદન)	કિરીટ દવે, મણિલાલ શ્રીમાળી	૮૫.૦૦
એક સ્વપ્ન એક સત્ય(નવલકથા)નવનીત સેવક		૧૮૦.૦૦
જાંનિસાર (નવલકથા)	નવનીત સેવક	૨૭૫.૦૦
કોરોના સંગ, હાસ્ય વ્યંગ (હાસ્યલેખો)	ડૉ. કિરીટ વૈદ્ય	૮૫.૦૦
ગાંધી : પુનરવલોકન (ગાંધીજી વિશેનાં લેખો)	પ્રવીણ ગઢવી	૧૩૦.૦૦
English Idioms and Phrases (Idioms and Phrases with Guj. Translation)	Narendra Pandya	૧૨૫.૦૦
કોઈ ફરિયાદ નથી (કાવ્યસંગ્રહ) દેવજી ત્રિ. થાનકી		૧૨૫.૦૦
ફાગણ ફોરે (બાળકાવ્યસંગ્રહ)	દેવજી ત્રિ. થાનકી	૧૧૫.૦૦
મળ્યું મને રમકડાનું ગાણું (બાળકાવ્યસંગ્રહ)	ભૂપેન્દ્ર વ્યાસ 'રંજ'	૧૧૦.૦૦

સર્વેને દીપાવલીની શુભ કામનાઓ તથા નૂતન વર્ષાભિનંદન

સાહિત્ય અને રાજ્ય-ધર્મ-અર્થકારણ વગેરે વચ્ચે એકમેકને સાર્થક બનાવવાનો સંબંધ હોય છે; આશ્રિત-આશ્રયનો, ઉચ્ચાવચ્ચતાનો સંબંધ નથી હોતો. એટલે સમજી શકાય કે કેવળ સાહિત્યે સમાજાભિમુખ કે જીવનાભિમુખ કે વાસ્તવવાદી બનવું જોઈએ, એવા મત સાથે સાહિત્યના સંકેતવિજ્ઞાનનો કોઈ મેળ પડતો નથી. સમાજ, રાજ્ય, ધર્મ, અર્થસત્તા એ દરેકે પણ સાહિત્યાભિમુખ, કલાભિમુખ એટલા માટે થવું ઘટે કે એ વિના એ દરેકનો અર્થ પણ અધૂરો રહી જાય છે.

— સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર

શાસ્ત્રીય નૃત્ય પરંપરા કથકનો તો સાહિત્યની સાથે અત્યાધિક ઊંડો સંબંધ છે. કેમ કે કથક શબ્દની ઉત્પત્તિ જ કથાવાચનથી થઈ છે - ‘કથા કહે સો કથક કહાવે.’ અને કથા એ સાહિત્ય જ છે. નૃત્યમાં સાહિત્યનો સમાવેશ ન હોય તો તે ફક્ત શારીરિક ઉછળકૂદ જ બની રહે. નૃત્યને સૌન્દર્ય પ્રદાન કરનાર મુખ્ય પ્રાણતત્ત્વ છે સાહિત્ય.

— ડૉ. સ્વાતિ અજય મહેતા

વિવેચકને કોઈ કૃતિ કે કૃતિસમુચ્ચયના આકલન માટે જેમ ઈતિહાસ, જીવનસંદર્ભ, મનોવિજ્ઞાન કે ગ્રંથસૂચિની જરૂર પડે છે તેમ ભાષાવિજ્ઞાનની પણ જરૂર પડે છે. સાહિત્યકૃતિના ભાવવિશ્વમાં વાચકનો પ્રવેશ વાક્ય-દ્વારથી થાય છે. ભાષાવિજ્ઞાન એક અર્થમાં વાક્ય-તત્ત્વમીમાંસા પણ છે. અન્ય શાસ્ત્રોની જેમ ભાષાવિજ્ઞાન પણ વિવેચકને તેના અધ્યયન, અર્થઘટન અને મૂલ્યાંકન માટે નવી સૈદ્ધાંતિક પીઠિકા પૂરી પાડે છે

— હર્ષવદન ત્રિવેદી

કવિ માત્ર પ્રેમશૌર્યનાં ગીતો જ નથી લખતો. તેમ વૈરાગ્ય જ તેની વાણીનો વિષય નથી. રાજકીય મીમાંસા પણ તેની વાણીનું વાહન બની શકે છે ને તે મીમાંસા પણ પ્રેમ, શૌર્ય કે વૈરાગ્યની જેમ જ સૌન્દર્યાભિમુખ, સૌન્દર્યોપાસક રહે છે તે વાત કવિએ પોતાની સમગ્ર શક્તિ ખરચીને જાણે ‘ઘરે-બાહિરે’ નવલકથામાં પ્રગટ કરી છે.

— મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

વચનપાલન અને શીલપાલન : આ બન્નેમાં દૃઢતા લાવો

વચનપાલન અને શીલપાલન : આ બન્ને તત્ત્વોમાં આજે ચોતરફ નિર્બળતાનાં દર્શન થઈ રહ્યાં છે ! આવું અચાનક તો ન બને; તો વિવેકનો આવો અભાવ કેમ ? આનો જવાબ છે :

નિત્ય પ્રભાતે ઊઠીને માતાને પ્રણામ કરવાથી શીલપાલનનું બળ મળે છે અને પિતાને પ્રણામ કરવાથી શક્તિ પ્રગટે છે.

પ્રણામ કરવાથી તેઓના ઉપકારના સ્વીકાર સાથે 'કૃતજ્ઞતા' નામનો ઉત્તમ ગુણ પ્રગટે છે — પોષાય છે. નમ્રતા, નિરભિમાનતા વગેરે ગુણો પણ એ રીતે ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થાય છે. ચક્રવર્તી ભરત રાજા જેવા માનવમાં દેવ સમા ગણાય; તેવા મહારાજા પણ મરુદેવા માતાને નિત્ય પ્રણામ કરતા હતા.

આપણે પણ આપણા જીવનમાં ભક્તિ અને શુદ્ધિ ખીલવવા માટે આ કર્તવ્ય રોજ કરવું જ જોઈએ. (અંક : ૭૯)

સેવો ઉત્તમને સદા યદિ યાહો ઉત્કર્ષ પોતા તણો

આગ્રહશક્તિ એ જીવનને દિશા દેનારી શક્તિ છે.

તમે આ વાત તો સાંભળી જ હશે કે વનના રાજા સિંહ માટે કહેવાય છે :
'મરે ભૂખે ભાવે મૃગપતિ કદા તૃષ્ણ ન યરે.'

સિંહ ગમે તેવો ભૂખ્યો હોય તોય ઘાસમાં મોં ન ધરે. આ એની કુલવટ છે. વિશ્વ ઉત્તમ તત્ત્વોથી વાંઝિયું નથી હોતું. હા, તેની સંખ્યામાં વધ-ઘટ થતી રહે છે. નહીંતર ઉત્તમની સાથે જ જન્મારો જાય છતાં તેને ઓળખી ન શકે. બહુલતા એ લોકોનેય પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધિ હોય છે. બીજાના અભિપ્રાય ઉપર વજન દેનારા હોય છે. આપણે એવી ટેવ પાડી દઈએ કે ઉત્તમ સિવાયનું કશું ન ભાવે. જે શ્રેષ્ઠ હોય, ગુણવત્તામાં આગળ હોય તેના ઉપર જ પસંદગી ઊતરે. અવેજી ન ચાલે; વિકલ્પ ન ચાલે. જો ઉત્તમની જ શોધ હોય તો વહેલું-મોડું તે મળે જ મળે. (અંક : ૬૯)

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર • અમદાવાદ

સ્પૃહા ભાર છે, તે ઉતારો હળવાશ છે

મનને કોઈ પણ, ચાહે લોખંડના, ચાંદીના કે સોનાના પિંજરે પૂરનાર સ્પૃહા છે. પછી તે સત્ વિષયક હોય કે અસત્ વિષયક.

સ્પૃહા કરી કે પુણ્ય ઓછું પડ્યું. તે મેળવવા, આંબવા પનો ટૂંકો પડ્યો.

મનની વિચિત્ર ખાસિયત છે : જે ન મળે તેને જ મેળવવા મથ્યું રહે. તે નિષ્ફળતાના કારણરૂપ પુણ્યની ખામી જુએ તો જ પુણ્ય-સંપત્તિ વધારવા તરફ તે વિચારે. પણ... વો દિન કબ ? તે તો તેને હાંસલ કરવા જ લાગ્યો રહે.

તો, એવી સ્પૃહાનો ભાર લઈને જીવવાને બદલે હળવું જીવન જીવવા માટે કવિ ઉમાશંકરનું એક સૂત્ર ગાંઠે બાંધવા જેવું છે :

‘જે જે થતો પ્રાપ્ત ઉપાધિ યોગ,
બની રહો તે જ સમાધિ યોગ.’

સહજતાથી જીવવું — સારા સંકેતો મળે તો તે તરફ જીવન વાળવું. પ્રત્યેક સંકેતમાં ઈશ્વરની લિપિ જોવી. તેને ઉકેલવાની કોશિશ કરવી. આપણું જીવનકાર્ય શું હોય તેની આપણને ખબર ન હોય તેમ બને, પરંતુ ‘એને’ ખબર છે. તે જે રીતે જીવન દોરે તેની વચ્ચે દબલગીરી ન કરીએ અને ‘તેના’ દોરવાયા દોરવાઈએ. તેના ઈશારાને સમજવા ભરપૂર મહેનત કરીએ. એ સમજાય તો તે તરફ વળીએ. કાંઈક નક્કર મેળવ્યાના અહેસાસ સાથે જિંદગીની ચોપડીના બીજા પૂંઠાને પણ બંધ કરીએ. કો’ક તેને માથે મૂકશે એ શ્રદ્ધા રાખવી ગમે છે એ માટે.

મનને સમજાવવું પડે છે કે સ્પૃહા ન રાખો. પુણ્ય પ્રમાણે સામેથી જ આવશે. જાણો છો ? એના ઉપર આપણું નામ કોતરાયું છે ! બીજું કોઈ એની માલિકી નહીં કરે. મળશે, આપણને જ મળશે. — પણ તેના સમયે અને આપણા કિસ્મત પ્રમાણે.

ભરોસો રાખજો અને તૈયાર રહેજો.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)

૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
-----	-----------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,

Collected Poemsમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ના કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

કોરોનાની મહામારી દરમિયાન આપણે સૌએ ઘણી તકલીફો વેઠી. પણ આપણાથીયે વધારે તકલીફો વેઠનાર વર્ગથી લઈને તેમની આ પીડાને હરવા રાત-દિવસ સેવા-સુશ્રૂષામાં ખડપગે રહેનાર વર્ગ પણ નાનો ન હતો. આવા કેટલાક વર્ગોના અવિરત સંઘર્ષને આવરી લેવું...

જાણીતા સમાજશાસ્ત્રી ગૌરાંગ જાનીની કલમે લખાયેલું અને સંશોધક-સંપાદક કેતન રુપેરાએ આખરી ઓપ આપેલું પુસ્તક **કોરોના : બિંબ-પ્રતિબિંબ - વાત લોકડાઉનની**

લોકડાઉન દરમિયાન ગૌરાંગ જાનીએ સોશિયલ મીડિયા અને અખબારોમાં લખેલી 'સમાજશાસ્ત્રીની કોરોનાડાયરી', 'કોરોના-લેખો' અને 'કોરોના-કવિતાઓ'નો સંપાદિત સંગ્રહ

આર્ટ પેપરમાં આગવી ડિઝાઇન સાથે તૈયાર થયેલાં, નોટબુક સાઇઝનાં અને થીમ બેઝર્ડ આ પુસ્તકની વેચાણ કિંમત ₹ 225 છે, જે વાચકોને માત્ર ₹ 200માં ઉપલબ્ધ થશે.

સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓની તૈયારી કરતાં વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ ઉપયોગી વિગતો પૂરી પાડતું આ પુસ્તક કોરોના મહામારી દરમિયાનની દેશ-દુનિયાની વર્તમાન સ્થિતિની સાથે ખે સદી પહેલાંના પ્લેગ, તેનો ઇતિહાસ વગેરે ઉપરાંત વિજ્ઞાન, ચિકિત્સા, શિક્ષણ, સાહિત્ય, શહેરી વિકાસ અને સ્વસ્થ જેવા વિષયો અંગે પણ રસપ્રદ અને સચિત્ર રજૂઆત આવરી લે છે. સાથે આકર્ષક બુક-માર્કર પણ ખરું.

લોકડાઉન સમયોદય સમાજશાસ્ત્રી ગૌરાંગ જાનીની રચનાઓની દિવસવારી

MARCH 2020							APRIL 2020							
S	M	T	W	T	F	S	S	M	T	W	T	F	S	
29	30	31	1	2	3	4	21	22	23	24	25	26	27	28
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	
20	27	28	29	30	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	
24	25	26	27	28	29	30	31							

● કાચો ● લેખ ● કવિતા

● બધા દર્શી ● સર્વ મર્ત, સર્વભક્ત

● લોકો-૧ : સર્વ મર્ત, સર્વભક્ત   ● લોકો-૨ : સર્વ મર્ત, સર્વભક્ત

● લોકો-૩ : રૂ મે, સર્વભક્ત   ● લોકો-૪ : સર્વ મર્ત, સર્વભક્ત

₹ 225/-

Published by
ANMOL PUBLICATION
Ahmedabad, Gujarat

કોરોના

બિંબ-પ્રતિબિંબ

વલખા
લોકડાઉનની

લેખક
ગૌરાંગ જાની

સંપાદક
કેતન રુપેરા

પુસ્તકનું કવર - પ્રણવજીવનભટ્ટ : તૃપ્તકે

સંપાદકનું કવર - પ્રણવજીવનભટ્ટ : તૃપ્તકે

ગ્રંથવિહાર પ્રાલિપ્તિસ્થાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઇમ્સ'ની પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૦૧ • ફોન : ૦૭૯-૨૬૫૮૭૯૪૯ (બપોરે ૧૨થી સાંજે ૫)

ઘરે બેઠાં પુસ્તક મેળવવા માટે વ્હોટ્સએપ નં. 98987 62263 • કુરિયર ચાર્જ અલગથી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૯૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ.
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

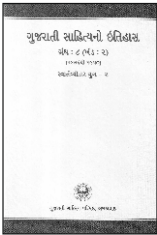
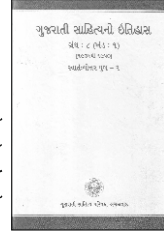
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૧
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨

સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૬, કિં. રૂ. ૫૬૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં કવિઓ, નાટ્યકારો, નિબંધકારો અને બાળસાહિત્યકારોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૨
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨
સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, ૪૮૬, કિં. રૂ. ૬૨૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં નવલકથાકારો, વાર્તાકારો, ચરિત્રકારો, અનુવાદકો, વિવેચકો, સંશોધકો અને સંપાદકોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

The advertisement features a vibrant, textured blue background with various animal and nature illustrations. At the top right, the 'Pidilite' logo is visible. A yellow sign with the 'Rangeela CREATIVE CLAY' logo is prominently displayed. Below it, a wooden sign reads 'Learn as you play with Creative Clay!'. The central focus is a large 'I love animals' pack, which includes a yellow rolling pin and a set of colorful animal-shaped cutters. A price tag indicates ₹ 100. To the right, a banner says 'Other exciting themes also available!' with three smaller packs shown: 'marine life' (₹ 70), 'dino pack' (₹ 35), and 'fruit pack' (₹ 35). The background also includes illustrations of a giraffe, a dog, a bee, a hummingbird, a butterfly, a dinosaur, and a starfish.